

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

*Əlyazma hüququnda*

**NƏRGİZ FAZİL qızı HƏSƏNLİ**

**“MURIEL SPARKIN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT  
PROBLEMİ”**

**060201 – Filologiya – Ədəbiyyatşünaslıq ( İngilis ədəbiyyatı)**

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş**

**DİSSERTASIYA**

**Elmi rəhbər: \_\_\_\_\_**

**Ş.B. Nağıyeva**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

**Bakı -2018**

# MÜNDƏRİCAT

**GİRİŞ** ..... 3-9

## **I FƏSİL. M. Spark ingilis ədəbiyyatının klassiki kimi**

- 1.1. M. Sparkın həyatı və yaradıcılığa haqqında .....10-15  
 1.2. Satirik romanlar ustası .....16-22  
 1.3. M. Sparkın yaradıcılığının bədii-estetik və janr xüsusiyyətləri .... 23-29

## **II FƏSİL. M. Sparkın əsərlərində şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri**

- 2.1. Şəxsiyyətin ikiləşməsi ..... 30-37  
 2.2. Dini dəyərlər və əxlaq məsələləri .....38-45  
 2.3. Mənəviyyətsizliyin ifşası..... 45-62

**NƏTİCƏ**.....63-66

**İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI** .....67-70

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı.** Dünyanın bədii söz xəzinəsinə misilsiz töhfələr vermiş ingilis ədəbiyyatı Azərbaycan oxucusuna yaxşı tanışdır. Cefri Çoser, Vilyam Şekspir, Con Milton Daniel Defo, Conatan Svift, Corc Qordon Bayron, Valter Skott, Çarlz Dikkens, Con Qolsuorsi, Bemard Şou, Somerset Moyem, Ceyms Oldric, Con Faulz, Harold Pinter və başqalarının əsərləri ana dilimizə tərcümə edilmiş, geniş oxucu aduditoriyasına təqdim olunmuşdur. Son illərdə dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin tərcüməsi və təbliği sahəsində görülən faydalı işlər çərçivəsində ingilis ədəbiyyatından tərcümələr oxucuların yeni nəslinə çatdırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli və “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 30 dekabr 2007-ci il tarixli sərəncamlar imzalamışdır. Bu sərəncamların icrası ilə əlaqədar ikicildlik “İngilis ədəbiyyatı antologiyası” nəşr olunmuş, həmçinin 150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”na ingilis ədəbiyyatı nümunələri də daxil edilmişdir(54).

Müasir dünya ədəbiyyatının bu siyahıdakı 40 tanınmış nümayəndəsi arasında əsərləri zəmanə adamının mənəvi dünyasına işıq salan məşhur ingilis yazıçısı xanım Muriel Sara Sparkın (*Muriel Sarah Spark*) adı yoxdur. Təbii ki, bu, ilk növbədə, dünya şöhrətli yazıçının məşhur romanlarının indiyədək Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaması ilə bağlıdır.

M.Sparkın öz əsərlərində şəxsiyyət probleminin ideya-bədii həllinə böyük diqqət yetirdiyini görmək olar. Ümumiyyətlə, şəxsiyyət problemi, şəxsiyyətin formalaşmasında ictimai, mənəvi, dini amillərin rolu müxtəlif sahələrdə çalışan alim və mütəfəkkirlərlə yanaşı, ədəbiyyatın, yazıçıların daim maraq göstərdiyi məsələ olmuşdur. Şəxsiyyət insanın mənəvi-psixoloji siması olub, şüura, mənliyə malik olan, öz hərəkətlərinə cavabdehlik daşıyan, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan adamdır. Lakin bir sıra səbəblər üzündən şəxsiyyətin inkişafı

düzgün getmir və ya artıq formalaşmış şəxsiyyətin daxilində xoşagəlməz dəyişikliklər baş verir. Bunun səbələrinin ədəbi-bədii cəhətdən tədqiqi, onların törətdiyi fəsadların insan taleyinə təsirinin bədii söz vasitəsi ilə, müxtəlif ədəbi üsullarla obyektiv ifadəsi yazıçının sənətkarlıq səviyyəsindən asılıdır. Bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlayan şəxsiyyət probleminə M.Spark, əsasən, özünün mənəvi-dini görüşləri prizmasından baxmışdır.

Ədəbiyyatda insan problemi, eyni zamanda, qəhrəman problemidir, şəxsiyyət sənətkarın və bədii obrazın xarakteri, yazarın-qəhrəmanın estetik ideali məsələsidir. İnsanın cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi, xarakter formalaşmasında, inkişaf etməsində ədəbiyyatın rolu müqayisədilməz dərəcədə misilsizdir(3).

Hesab edirik, bu baxımdan M.Sparkın yaradıcılığının öyrənilməsi və onun əsərlərində şəxsiyyət probleminin araşdırılması vacibdir. Bunun üçün M.Sparkın bioqrafiyası, ədəbi yaradıcılığı, nəzəri-tənqidi və bədii əsərləri, onun haqqında yazılmış tədqiqat işləri və monoqrafiyaları tədqiqata cəlb edilmişdir.

**Problemin öyrənilmə vəziyyəti.** Dünya şöhrətli ingilis yazıçısı xanım Muriel Sparkı Azərbaycanda nəinki sadə oxucu, heç Azərbaycandilli ali filoloji təhsili olanların da əksəriyyəti yaxşı tanıyır. Ötən əsrin əllinci illərindən fəal bədii yaradıcılığa başlayan əlli ilə yaxın bir müddətdə dünya ədəbiyyatına bir-birindən dəyərli əsərlər bəxş edən bu istedadlı yazıçının romanlarının, hekayə və məqalələrinin hələ də dilimizə tərcüməsinə cəhd göstərilməməsinin səbəblərini izah etmək çətindir.

Beynəlxalq ədəbi mühitdə M.Sparkın yaradıcılığına yetərinə diqqət göstərilir. Bu zaman onun yaradıcılıq metodu barədə müxtəlif fikir və mülahizələr irəli sürülür. Tədqiqatımız zamanı müəyyənləşdirdik ki, Yunanıstandakı Saloniki Aristotel Universitetindən (*The Aristotle University of Thessaloniki*) olan tədqiqatçı Fotini Apostolou “Sparkın yaradıcılığında nəfs və ölüm” (*“Seduction and death in Muriel Spark’s fiction”*) monoqrafiyasında yazıçının əsərlərinin əksəriyyətindəki mostmodernist üsullara nəfsin və günahın hansısa bir forması kimi baxır (18). Tədqiqatçı yazıçının yaradıcılıq manerasından söz açarkən postmodernizmin ona təsirini dəyərləndirir. Ümumiyyətlə, təkcə F.Apostolou



deyil, Spark yaradıcılığının digər araşdırıcıları – D.Loc (*David Lodge, 1935*) F.Kermoud (*John Frank Kermode, 1919-2010*) Ç.Hoyt (*Charles Alva Hoyt, 1931-2017*) da onu posmodernist, modernist, hətta sürrealist kimi səciyyələndirmişlər (15, s.21).

Keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə Sparkın bir neçə əsəri rus dilinə tərcümə edilmiş, eyni zamanda, sovet ədəbiyyatşünasları tərəfindən təhlil olunmuşdur. Lakin bu zaman yazıçının öz həmvətənlərini açı gülüşlə qamçılması əsas götürülərək burjua cəmiyyətinin tənqidi ön plana çəkilmişdir. Bununla belə, rus ədəbiyyatşünasları V.Skorodenko, G.Ancaparidze, A.Nikolayevskaya yazıçının satirik ustalığı, kapitalist cəmiyyətinin nöqsanlarını kəskin lağa qoyması ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişlər (13, s.37). Lakin bu alimlər Sparkın yaradıcılığının dini tərfələrini yetərinə dərinə təhlil etməmişlər ki, bu da onun romanlarının hərtərəfli öyrənilməsini mümkünsüzləşdirmişdir.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının Muriel Sparkın yaradıcılığına diqqət yetirməməsi başa düşüləndir: sovet ideologiyasına xidmət etməyən heç bir ədəbiyyatın oxunmadığı, demokratik fikirli xarici ədəbiyyatın tərcüməsinin və təbliğinin mümkünsüz olduğu bir dövrdə şəxsiyyət azadlığının və insan mənəviyyətinin mükəmməl bədii təcəssümünü verən yazıçının adının və əsərlərinin “xalqlar həbsxanası”na yol tapması müşkül iş idi (2, s.4). Lakin dövlət müstəqilliyinin iyirmi altıncı ilində də biz M.Sparkın hazırda bütün dünyada, o cümlədən qardaş Türkiyədə və qonşu Rusiyada böyük maraqla oxunan romanlarından heç birinin azərbaycanca tərcüməsinə, ən azı, Milli Kitabxananın fondunda rast gəlmirik. Yalnız son dövrdə “Ədəbiyyat” qəzeti yazıçı-tərcüməçi R.Abbaslının qısa təqdimatı ilə onun kiçik bir hekayəsini dərc etmişdir (8).

Bu hekayə haqqında tədqiqat işinin əsas hissəsində ətraflı söz açacağıq. Təbii ki, kiçik bir hekayə ilə Azərbaycan oxucusunun diqqətini M.Sparka yönəltmək, çətindir və qeyd edək ki, son illərdə “XX əsr dünya ədəbiyyatı” fənni üzrə Azərbaycan dilində nəşr edilmiş ali məktəb dərsliklərində də ingilis ədəbiyyatının nümayəndələri kimi tələbələrə, əsasən, Bernard Şou, Ceyms Oldric, Uilyam Qoldinq tanıtılır. Bu zaman, təbii olaraq, etiraf edilir ki, tələbələrə hələ də

“sosialist əqidəli ədəbiyyat”ın təmsilçiləri – XX əsrin 60-cı illərinə qədər əsərləri tərcümə edilmiş yazıçıların yaradıcılığı öyrədilir, çünki 1960-cı ildən bu günümüze qədərki ədəbiyyatın araşdırılması və təhlili gərgin əmək və vaxt tələb edir. Belə bir ümid vurğulanır ki, ədəbiyyatşünaslıq elminin gələcək nailiyyətlərindən biri də, yəqin ki, bu dövrün ədəbiyyatının araşdırılması olacaqdır (2, s.4).

Ölkəmizdə azərbaycandilli tələbələrdən fərqli olaraq, rusdilli tələbələrin M.Sparkın yaradıcılığı haqqında f.e.d, professor Naidə Məmmədخانovanın “XX əsrin II yarısında xarici nəsr. Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya” adlı dərslərsənaitindən (13) və çoxsaylı internet resurslarından geniş və ətraflı məlumat almaq imkanları vardır. Ümumiyyətlə, internet məkanında M.Sparkın həm öz əsərləri, həm də onun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına dair ingilis, rus, türk və s. dillərdə materiallar çoxluq təşkil edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müasir dünya ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaların aparılması istiqamətində, həqiqətən də, fəal iş gedir və bu sahədə gənc alimlərin təşəbbüskarlığı diqqətçəkicidir. Bu baxımdan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vəfa Əliyevanın “XX əsr ingilis ekzistensial romanında qəhrəman axtarışı (*K.Uilson, M.Spark, Q.Qrinin yaradıcılığı əsasında*)” mövzusunda yazdığı dissertasiya ədəbiyyatşünaslığımız üçün əhəmiyyətli tədqiqat hesab edilə bilər. Dissertasiyada M.Sparkın yaradıcılığı onun roman və povestlərində qəhrəmanların məsuliyyəti və günahın dərkini kimi ədəbi-fəlsəfi kontekstdə araşdırılmışdır (9).

Başqa bir tədqiqatçı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Afər Əlizadə isə “Müasir rus və ingilis qadın yazıçıların nəsrində “qadın mövzusu”nun ideya-bədii diapazonu” adlı monoqrafiyasında M.Sparkın da yaradıcılığına müraciət etmişdir. O, yazıçının bir neçə məşhur əsərini tədqiqata cəlb etmiş, həmin əsərlərin qəhrəmanlarının mənəvi-əxlaqi səciyyəsinə açmağa çalışmışdır (11).

Göründüyü kimi, son illərdə M.Sparkın yaradıcılığı Azərbaycanda, əsasən, rusdilli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin bu araşdırmaların heç biri yazıçının əsərlərində şəxsiyyət probleminə, insan və cəmiyyət münasibətlərinə həsr olunmamışdır. Azərbaycandilli mənbələrdə isə nəinki bu problemə, eləcə də M.Sparkın çoxcəhətli və məhsuldar ədəbi yaradıcılığının təhlilinə, hətta uzun və

mənəli ömür yolu barədə sanballı bir araşdırmaya rast gəlmək mümkün deyildir. Bütün bunlar görkəmli ingilis yazıçısının həyat və yaradıcılıq yoluna diqqət yetirməklə onun əsərlərində insan şəxsiyyəti və mənəviyyatı ilə bağlı problemlərin elmi-nəzəri, filoloji tədqiqini aktuallaşdırır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqatın əsas məqsədi M.Sparkın yaradıcılığında şəxsiyyət problemlərini onun satirik və dini-fəlsəfi nəsrinin bədii-estetik xüsusiyyətləri və mənəvi dəyərlərin insan əxlaqına təsiri kontekstində araşdırmaqdır. Bu məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün tədqiqat zamanı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- M.Sparkın yaradıcılığının ideya-mənəvi mənbələrini müəyyənləşdirmək, onun öznün şəxsiyyətinin, mənəvi kimliyinin və dünyagörüşünün formalaşması mərhələlərini təhlil etmək;
- şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərinin bədii tədqiqində yazıçının sənətkarlıq imkanlarını dəyərləndirmək;
- M.Sparkın romanlarının məzmununu və ideya-bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- yazıçının dini baxışlarının onun əsərlərində qoyulan ictimai-mənəvi problemlərlə və qəhrəmanlarının davranışı ilə əlqələrini müəyyənləşdirmək;
- yazıçının ayrı-ayrı əsərlərində şəxsiyyətin ikiləşməsinin bədii təcəssümünü, mənəvi-dini dəyərlərin insan əxlaqına təsirini, mənəviyyatsızlığın satirik ifşasını tədqiq etmək.

Dissertasiyada aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

- dünya şöhrətli ingilis yazıçısı kimi M.Sparkın şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında azərbaycandilli mənbələrdəki informasiya çatışmazlığının aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır;
- M.Spark ictimai bələlərin və şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi tənəzzülünün bədii ifşasında satiranın imkanlarından məharətlə istifadə edir;
- yazıçı şəxsiyyət problemlərini, əsasən, ictimai mühitlə əlqələndirir və bu əlaqənin mükəmməl bədii həllini tapır;



**Tədqiqatda elmi-nəzəri mənbələr** kimi M.Sparkın şəxsiyyəti, yaradıcılığı, bədii-estetik baxışları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, əsərlərinin ideya və məzmunu barədə elmi-nəzəri tədqiqatlar əsas götürülmüşdür. Bu zaman, əsasən, ingilis, rus və türk dillərində olan mənbələrdən istifadə edilmişdir. Tədqiqatın predmetini M.Sparkın yaradıcılığında şəxsiyyət problemi təşkil edir. Problemin tədqiqində yazıçının həyatı, yaradıcılıq yolu və yaşadığı dövrün kontekstində təhlilinə, onun dünya ədəbi prosesində rolunu müəyyənləşdirmək üçüntarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Təqdim olunan magistr dissertasiyası M.Sparkın yaradıcılığının öyrənilməsinə, əsərlərinin tərcümə olunmasına kömək edə bilər.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, M.Sparkın yaradıcılığında şəxsiyyət problemi öyrənilir və tədqiq edilir. Yazıçının ədəbi-bədii irsində insan və cəmiyyət əlaqələrinin dini-əxlaqi və mənəvi dəyərlər prizmasından elmi izahına cəhd göstərilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, M.Spark dövrün ictimai və mənəvi bəlalərinin bədii ifadəsi və ifşası üçün üçün satiranın imkanlarından istifadə edir. Tədqiqat yazıçının şəxsiyyəti və yaradıcılığı, onun əsərlərinin ideya-bədii məzmunu haqqında müəyyən elmi təsəvvür yaradır. Dissertasiya Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəinki M.Sparkın yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin tədqiqinə həsr olunmuş ilk araşdırma, həmçinin azərbaycandilli ədəbi mühitdə yazıçının həyat və yaradıcılığını geniş əks etdirən ilk mənbədir.

**Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti.** Dissertasiyanın əsas müddəa və nəticələrindən azərbaycandilli ali məktəblərdə XX əsr ingilis ədəbiyyatının öyrənilməsində, dünya şöhrətli yazıçının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmək üçün seçilməsində, həmçinin azərbaycandilli elektron resurslarda M.Sparkın yaradıcılığı haqqında geniş məlumatların hazırlanmasında faydalı mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Dissertasiyadan ingilis ədəbiyyatının tədqiqində, xüsusən də, onun görkəmli nümayəndəsi kimi M.Sparkın yaradıcılığı, həmçinin satirik realizm və postmodernizm cərəyanlarının xüsusiyyətləri ilə bağlı gələcək araşdırmalarda istifadə olunması mümkündür.



**İşin aprobasiyası.** Magistrdissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici Ölkələr Ədəbiyyatı kafedrasında aprobasiyadan keçmiş, kafedranın iclaslarında onun müzakirəsi aparılmış və müdafiəyə təqdim edilməsi tövsiyə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin müddəaları əsasında iki məqalə hazırlanmışdır. “İngilis ədəbiyyatının Myuriel Spark fenomeni” sərlövhəli məqalədə yazıçının həyat yolu, yaradıcılığı, əsərlərinin bədii-estetik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. “Mənəvi ikiləşmənin satirik ifşası (*M. Sparkın iki romanı haqqında*)” sərlövhəli məqalədə isə “Ziyafət” (*Symposium*) və “Köməkçilər və təhrikçilər” (*Aiding and Abetting*) romanlarında mənəvi-əxlaqi tənəzüllün ifşasından bəhs olunmuşdur. Məqalənin tədqiqatın mövzusunə uyğun olmasına diqqət yetirilmişdir. Məqalələr .....  
..... və ..... jurnallarında dərc edilmişdir.

**Dissertasiyanın strukturu.** Dissertasiya işi girişdən, iki fəsildən və nəticədən ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, işin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti, quruluşu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “M. Spark ingilis ədəbiyyatının klassiki kimi” adlanır və 3 bölmədə yazıçının həyatı və yaradıcılığından, satirik romanlar ustası kimi fəaliyyətindən, həmçinin yaradıcılığının bədii-estetik və janr xüsusiyyətlərinin tədqiqatı olunur.

İkinci fəsil “M. Sparkın əsərlərində şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri” adlanır və üç bölmədə yazıçının əsərlərində şəxsiyyətin ikiləşməsi, dini dəyərlər və əxlaq məsələləri, mənəviyyətsizliyin ifşası istiqamətində araşdırma aparılır.

Nəticə hissəsində tədqiqatın yekun müddəaları, həmçinin təkliflər öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın sonunda istifadə edilmiş ədəbiyyatın və internet resurslarının siyahısı verilmişdir. Dissertasiya 70 səhifədən ibarətdir.

## I FƏSİL.

### M.Spark – ingilis ədəbiyyatının klassiki kimi

#### 1.1. M.Sparkın həyat və yaradıcılığı haqqında

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ədəbiyyata gələn romançılar arasında özünəməxsus yaradıcılıq yolu və ədəbi mühitə təsir qüvvəsi olan xanım Muriel Spark satira ustası və əxlaq filosofu hesab edilir. O, zərif duyumu, misilsiz hazırcavablığı və diqqətəlayiq yaradıcılığı ilə şöhrət qazanmışdır.

M.Spark ədəbiyyata yetərincə gec, amma mükkəmməl bir yazıçı kimi gəlmişdir. Tədqiqatçılar onun yaradıcılığında məxsusi olaraq təkamül məsələsinə baxmağı məqbul hesab etmirlər, çünki M.Sparkın bütün əsərləri yüksək peşəkarlıqla qələmə alınmışdır. Sadəcə, zaman ötdükcə, yazıçının ustalığı daha da artmış, əsərlərinin süjeti daha da zənginləşmişdir.

Muriel Sparkın ilk romanı -“Təsəlliverənlər” (“*The Comforters*”) 1957-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu istedadlı yazıçı 20 romanın, 5 hekayələr toplusunun, M.Şelli, C.Meysfild, E.Bronte kimi ingilis ədəbiyyatı klassikləri haqqında ədəbi-tənqidi araşdırmaların müəllifidir. Onun əsərlərinin mövzu və problemlərini, necə deyərlər, həyat özü diqtə etmişdir. Tənqidçilərin fikrincə, lakoniklik, ciddilik, sərtlik və acı itehza onun üslubunun əsas xüsusiyyətləridir. Hətta bəziləri Sparkın yaradıcılığının üslub istiqamətini müəyənləşdirməyin mümkünsüzlüyünü vurğulayaraq, onun üslubunun yalnız özünəməxsus olduğunu bildirmişlər.

“Muriel Spark öz yaradıcılığındakı gözlənilməzliklərlə oxucuları və tənqidçiləri heyrtləndirməkdən yorulmur. Onun əsərlərinin hər birində tapmaca var: təxəyyül və gerçəklik bir-biri ilə elə dolaşmış şəkildə çulğayıb ki, təmiz dedektiv situasiya dərin psixoloji vəziyyətə keçir, din isə həm həyatın bələdçisidir, həm də nifaq salandır” (16, s.56).

Muriel Sara Spark (*Muriel Sarah Spark*) 1 fevral 1918-ci ildə küləklər şəhəri qədimEdinburqda (*Şotlandiya*) anadan olmuşdur. Qızlıq soyadı Kemberq olan yazıçının ixtisasca mühəndis atası yəhudi, anası protestant inanlı ingilis idi.

Muriel Edinburqda Ceyms Gillespinin qadın məktəbində təhsil almışdır. On yeddi yaşında ingilis dilinin öyrənilməsinə elmi yanaşmanı təlim edən Heriot (*Heriot Watt College*) kollecinə daxil olur və burada gələcək romanlarına təsir göstərəcək yığcam, bərbəzəksiz və düzgün yazmaq vərdişləri aşılamanı konspektlərin tərtib olunması kursunu keçir. Muriel qarşısına yazıçı olmaq məqsədi qoymuşdu – bunun üçün isə həyatı və dünyanı dərk etmək lazım idi. Kiçik özəl məktəbdə müəllim kimi fəaliyyətə başlayan gənc xanım az sonra böyük bir mağazada işləyir, 1937-ci ildə isə ailə quraraq əri ilə birlikdə İngiltərənin keçmiş müstəmləkəsi olan Afrikaya gedir. Bu uzun sürməyən evlilikdən bir oğlu olan Myuriel boşandıqdan sonra İkinci Dünya müharibəsi dövründə İngiltərəyə qayıtmış, xarici işlər nazirliyində siyasi informasiya toplamaqla və alman qoşunlarına qarşı təbliğatla məşğul olan şöbədə makinaçı işləmişdir (50).

Sonra M.Spark “Poetika cəmiyyəti”nin baş katibi və “Poetik icmal” (*Poetry review*) jurnalının redaktoru (1947–1949) olmuş, Bronte bacılarının məktublarını nəşr etmiş, özü də daim şeirlər, hekayələr yazmış, bir sözlə, peşəkar şəkildə ədəbi işdə çalışmışdır. XIX əsr ingilis ədibləri haqqında tənqidi-bioqrafik kitablarını - “İşıqın övladı: Meri Şellinin yenidən dəyərləndirilməsi” (*Child of Light: A Reassessment of Mary Shelly*, 1951, “Meri Şelli”nin yenidən işlənmiş nəşri, 1988), “Con Meysfild” (1953) və “Emili Bronte: həyatı və yaradıcılığı” (*Emily Bronte: Her Life and Work*, 1953) – nəşr etdirmiş, həmçinin “Fenfarlo və başqa şeirlər” (*Fanfarlo and Other Verse*, 1952) adlı ilk poeziya toplusunu buraxmışdır.

Onu da qeyd edək ki, Meri Şellinin bioqrafiyası üzərində işləyərkən Spark onun həyatındakı faciələr barədə analitik deyil, təsviri yanaşma üsulunu seçir: Merinin xəstəlikləri, uğursuzluqları, yaxınlarının ölümü haqqında təhkiyənin bərbəzəyinə deyil, yalnız faktiki dəqiqliyə diqqət yetirməklə qısa, yığcam söhbət açır. Sonralar Spark bu barədə belə demişdir: “Mən o bioqrafiyaları heç vaxt sevməmişəm ki, orada, məsələn, belə yazılır: “N çarpayıda uzanıb şamın divara düşən işığı seyr edirdi”. İllah da N-nin həqiqətən də belə etdiyini dəstəqləyən dəlillərin olmadığı halda...” (16, s.56).



M.Spark misilsiz hekayəçi kimi tanınır, onun istənilən kiçik həcmli əsərində dəqiqi sosial tip, xarakter, məzmun və ifadənin nəfis ahəngdarlığı vardır. Bu əsərlərdə bəzən özünü büruzə verən yarımçıqlıq isə oxucu fantaziyasına geniş imkanlar yaradır.

M.Spark ilk bədii nəsr nümunəsini – “Serafim və Zambesi”ni (*“The Seraph and the Zambesi”, 1951*) yazanda artıq şair və tənqidçi kimi tanınırdı. O, hekayəsini Londonda çıxan “Observer” jurnalının Yeni il münasibəti ilə elan etdiyi müsabiqəyə göndərmiş, Yeni il mövzusunun qeyri-adi yozumuna görə ən yüksək mükafata layiq görülmüşdü.

Həmin dövrdə Spark dini inancı ilə bağlı böhran keçirirdi. Bu zaman ona vaxtilə katolikliyi qəbul etmiş yazıçı Qrem Qrin həm psixoloji, həm də maddi yardım göstərirdi. 1954-cü ildə M.Spark özü də katolikliyi qəbul edir. Bu addımın onun yaradıcılığına güclü təsiri olur. Spark yaradıcılığının çoxdankı pərəstişkarı, amerikalı yazıçı C.Apdayk (*John Updike, 1932-2009*) yazırdı: “Hələ ilk dərc olunmuş və mükafat almış “Serafim və Zambesi” hekayəsindən Afrikanın qara cadusu Sparkın düşüncəsində onun qətiyyətlə qəbul etdiyi katolikliyin qara cadusu ilə çulğışmışdı” (44). Yazıçının ehtiraslı və heyranedici xarakterlər yaratmaq qabiliyyəti onun “Təsəlliverənlər” (*“The Comforters”, 1957*) romanında bariz şəkildə özünü göstərmişdir.

M.Sparka 1959-cu ildə işıq üzü görən “Memento mori” romanı çox böyük uğur gətirdi. Romanı hətta bir-birinin ardınca bu dünyadan köçdükləri vaxtda belə, küsüşməkdən və rəqabət aparmaqdan əl çəkməyən ahıllaşmış intellektuallar qrupunun “ölüm rəqsi” də adlandırmaq olar. Bu əsərdən sonra bəzi tənqidçilər Sparkı məşhur ingilis romançıları Ayvi Kompton-Bernett və İvlin Vo ilə müqayisə etmişdilər. Roman 1964-cü ildə teatr, 1992-ci ildə isə Britaniya televiziyası üçün səhnələşdirilmişdir.

1961-ci ildə Spark ingilis ədəbiyyatının şedevrlərindən sayılan “Xanım Cin Brodinin baharı” (*“The Prime of Miss Jean Brodie”, 1961*) romanını yazdı. 1966-68-ci illərdə bu əsər teatr üçün işlənmiş, İngiltərədə və Amerikada böyük maraqla qarşılanmış, 1969-cu ildə isə onun əsasında film çəkilmişdir. Romanda 1930-cu

illərdə Edinburqda Marsi Bleyn qadın məktəbində işləyən və ətrafına beş qız toplayaraq “Brodi sülaləsi”ni quran orta yaşlı qadın müəllimin həyatı təsvir olunur. Cin Brodi ingilis ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən heyratamiz dərəcədə qeyri-adi personajlardandır. Brodi “gəncləri ağıllandırmağı” özünün başlıca missiyası hesab edir. Lakin sonrakı həyatlarında qızların hər biri xanım Brodinin ideallarına xəyanət edir. 1939-cu ildə Cin Brodini faşizmin təbliğində ittiham edərək işdən uzaqlaşdırırlar...(53)

M.Sparkın yaradıcılıq üslubunu fərqli cəhətlərini göstərən prof. N.Məmmədخانovanın fikrincə, yazıçı az-çox əhəmiyyəti olan mənəvi stimuldən məhrum olan mövcud dünya düzənini güzəştisiz mühakimə edir. Onun yaradıcılığında görkəmli müasir ingilis yazıçıları ilə ədəbi-tarixi təmas, müəyyən paralellər tapmaq olar.

Məsələn, İvlin Vo ilə onu özünəməxsus qara yumor yaxınlaşdırır. Dini inancına görə, katolik olan M.Spark öz bədii əsərlərində biri Uca Tanrı tərəfindən yaradılmış, digəri müasir insanın çox az şey vəd edən miras kimi aldığı gerçək iki dünya arasındakı çətin keçilən uçurumu əks etdirməyə çalışır (13, s.78).

M.Sparkın məşhur romanları bunlardır: “Robinzon” (*Robinson*, 1958), “Pekhem Rey haqqında ballada” (*The Ballad of Peckham Rye*, 1960), “Subaylar” (*Bachelors*, 1960), “Kasıbyana qızlar” (*The Girls of Slender Means*, 1963), “Mandelbaum qapıları” (*The Mandelbaum Gate*, 1965), “Kütlə üçün” (“*The Public Image*”, 1968) “Sürücü oturacağı” (*The Driver's Seat*, 1970), “Narahat etməməli” (*Not to Disturb*, 1971), “Kru rahibəsi” (*The Abbess of Crewe*, 1974), “Ərazi hüququ” (*Territorial Rights*, 1979), “Qəsdən ləngitmə” (*Loitering With Intent*, 1981), “Tək problem” (*The Only Problem*, 1984), “Kensinqtondan ağlaşma səsi” (*A Far Cry From Kensington*, 1988), “Ziyafət” (*Symposium*, 1990), “Gerçəklik və arzular” (*Reality and Dreams*, 1996). Yazıçının hekayələrindən ibarət beş kitabı: “Turac quşu və başqa hekayələr” (*The Go-Away Bird and Other Stories*, 1958), “Oynaq səslər” (*Voices at Play*, 1961), “Seçilmiş hekayələr” (*Collected Stories*, 1968), “Muriel Sparkın hekayələri” (*The Stories of Muriel Spark*, 1985), “İctimaiyyətin diqqətinə: yeni və seçilmiş hekayələr” (*Open to Public: New and*

*Collected Stories*, 1997), “Seçilmiş şeirlər” (*Collected Poems*, 1967) poetik toplusu və “Fəlsəfə doktoru” (*Doctors of Philosophy*, 1962) pyesi nəşr olunmuşdur.

1993-cü ildə, 75 yaşında Spark öz həyat və yaradıcılığına dair faktları bir yerə toplayaraq “*Curriculum Vitae: tərcümeyi-hal*” əsərini yazmışdır. Burada o özünün 39 yaşınadək – ilk romanı “Təsəlliverənlər”in dərcinə qədərki yaşamından bəhs edir, bir sıra tənqidçilərin onun haqqında yazdıqlarını dəqiqləşdirir.

M.Spark çoxlu ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür: o, daim akademik dairələrin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1967-ci ildə Britaniya kraliçası Yelizaveta yazıçıya “Britaniya imperiyasının komandoru” ordenini təqdim etmişdir. Spark Amerika və Fransa İncəsənət Akademiyalarının üzvü idi, bir sıra mükafatlarla təltif olunmuşdu (*the Italia Prize, the James Tait Black Memorial Prize, the F.N.A.C. Prix Etranger and the Saltire Prize*).

XX əsr ingilis ədəbiyyatının ən maraqlı nümayəndələrindən biri kimi Muriel Sparkın əsərləri arasında dünya ədəbiyyatşünaslığının diqqətini cəlb edən, əsasən, “Memento Mori” (1959) və “Xanım Cin Brodinin baharı” (*The Prime of Miss Jean Brodie*, 1961) romanları olmuşdur. Yazıçı sayı 20-dən çox olan irihəcmli əsərlərinin əksəriyyətini 1957-90-cı illərdə qələmə almışdır. Həmin dövrdə o, çox məhsuldar işləmiş, hətta bəzən hər il bir təzə roman çap etdirmişdir. 1990-cı illərdə yaradıcılığında müəyyən lənglik müşahidə olunan M.Spark həmin onillikdə oxucularına bir neçə hekayələr məcmuəsini, “Curriculum Vitae” avtobioqrafik nəşrini, tənqidi məqalələrini və yalnız bir romanını – “Ziyafət”i (*Symposium*, 1990) təqdim edə bilmişdir. Ömrünün ahıl çağında da yazıçı roman yaradıcılığını davam etdirmiş, 2001-ci ildə “Köməkçilər və təhrikçilər” (*Aiding and Abetting*) romanı çapdan çıxmış, 2004-cü ildə isə “Son sinif” (*The Finishing School*) romanını yazmışdır. (16) “Köməkçilər və təhrikçilər” romanı tənqidçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bəzi tənqidçilər M.Sparkın son əsərlərinin satira və psixoloji təhlil nöqtəyindən ilk romanlarındakı zirvəyə yetişə bilmədiyini qeyd edirlər (6). Bununla belə, həmin əsərlər də kifayət qədər maraqla oxunur.



Apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, yazıçının Azərbaycan dilinə yalnız bir kiçik əsəri - “Görəydiniz orda nələr olur...” (*You Should Have Seen the Mess*) adlı hekayəsi tərcümə olunmuşdur. Qeyd edək ki, elə bu hekayədə də cəmiyyət və şəxsiyyət problemi qoyulmuşdur.

Hekayə 17 yaşlı Lornanın işlədiyi yerdə, dostluq etdiyi həkimin, tanış olduğu rəssamın evində gördüyü natəmizlik haqqında monloqundan ibarətdir. İlk baxışda kasıb, amma öz “təmizlik qanunları” olan bir ailədən çıxan sadələvh yeniyetmə qızın düşüncələri onun xarakterindən xəbər verir. Təbii ki, tərcümə bu hekayədəki yazıçı ironiyasını tam dəqiqliyi ilə ifadə edə bilmir, amma həyata gözünü yenicə açan Lorna ətrafında müşahidə etdiyi zahiri natəmizliyin insanların mənəvi dünyasına sirayət etməsindən də narahatdır və hələlik isə gücü yalnız ona çatır ki, rəssam Villiyə ərə getmək barədə daha düşünmür və onun mənzilində gördüklərini yada salanda acı xatirədən ürəyinin ağrıyacağına əmindir (1).

Myuriel Spark 13 aprel 2006-cı ildə 88 yaşında İtaliyada vəfat etmiş, Toskana əyalətində Sant-Andrea həvariləri kilsəsində dəfn olunmuşdur.

Şotlandlar Muriel Sparkı özlərinin milli mədəni sərvəti hesab edirlər. Onun irihəcmli portretləri bu ölkənin Milli Portret Qalereyasında nümayiş olunur, Edinburqa gələn qonaqlara yazıçının vaxtilə təhsil aldığı Gillespi qadın məktəbini göstəriirlər.

M.Spark qeyri-adi və gülməli personajlarda tipik cizgiləri tapmağı bacaran, qəddar dünyada insanın tənhalaşması və yadlaşması fenomenini tədqiq edən parlaq bir satirik, hər zaman gözlənilməz səmtə yönələ biləcək gərgin və təzadlı intriqalar ustasıdır. Yazıçının dini etiqadı onun roman yaradıcılığında mühüm rol oynamış, əsərlərinin görünməz nüvəsini təşkil etmişdir. Məhz bu amil Sparkın nəsrinə dərinlik və psixoloji mürəkkəblik vermişdir

## 1.2. Satirik romanlar ustası

Satira ingilis ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissələrindəndir. Britaniya

cəmiyyətinin ənənəvi gülüş obyektı olan müxtəlif bəlalər – ikiüzlülük, snobizm, tamahkarlıq – orta əsrlərdən başlayaraq bir sıra müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Səciyyəvidir ki, ingilis ədəbiyyatı tarixində yazıçıların onların əhatə edən gerçəkliyə, ictimai və əxlaqi bəlalara tənqidi münasibətinin bir forması kimi satira müxtəlif ədəbi janrlarda əks olunur. Lakin XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ta indiyə kimi əsas satira janrı, sözsüz ki, romandır.

Adları ingilis və dünya ədəbiyyatı salnaməsinə qızıl hərflərlə yazılmış C.Çoserin, B.Consonun, A.Poupun, C.Sviftin, Q.Fildinqin, T.Smolettanın, R.B.Şeridanın, C.Q.Bayronun, Ç.Dikkensin, U.Tekkereyin formalaşdırdığı milli satira ənənələrini XX əsrdə B.Şou, O.Haksli, C.Oruel, İ.Vo, E.Uilson, K.Emis, M.Bredberi ilə yanaşı M.Spark da uğurla davam etdirmişdir. Onun yaradıcılığı XX əsrin ikinci yarısında ingilis ədəbiyyatında satira ənənələrinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. M.Sparkın əsərlərində pisləklərin təmsilçisi olan çoxsaylı personajlar acı gülüşlə ifşa edilirlər, onların psixologiyalarının analizi satirik funksiya daşıyaraq insanın özühaqqında düşündükləri ilə gerçək obrazı arasındakı uyğunsuzluğu açıb göstərməyə xidmət edir.

Əcnəbi tədqiqatçıların əksəriyyəti M.Sparkı məşhur ingilis romançısı, jurnalisti və ədəbi tənqidçisi İvlin Vonun (*Arthur Evelyn St. John Waugh, 1903-1966*) tələbəsi və ardıcılı hesab edir. Bundan başqa, onun yaradıcılığı Cin Ostin (*Jane Austen, 1775-1817*), Vilyam Qoldinq (*William Gerald Golding, 1911-1993*), Ayris Merdok (*Jean Iris Murdoch, 1919-1999*) kimi görkəmli romançıların yaradıcılığı ilə bir sıraya qoyulur. Tənqidçilər onun qısa, ciddi, kəskin və açı gülüş doğuran bir üslubda yazdığını söyləyirlər. “M.Spark öz yaradıcılığında əminliklə sübuta yetirmişdir ki, ingilis milli satira ənənələri qadın-yazçıların bədii dünyagörüşünə möhkəm daxil olmuş, vahimə və hallüsinasiya səhnələri ilə dolu qeyri-adi və müəmmalı qarabasmaların aşkar üstünlük təşkil etdiyi fantaziyanın ekssentrikliyi isə bu ənənələri yeniləmişdir” (13, s.82).

Yaradıcılıq yolunun başlanğıcından etibarən xarakterlərin və o illər İngiltərəsində real gerçəkliyin satirik təsviri M.Sparkın aparıcı ədəbi üsuluna çevrilir.

Tədqiqat zamanı əmin olduq ki, M.Sparkın nəsrinə dərin istehza, əksər hallarda şiddətli satirik həmləyə çevrilən bir qədər cansıxıcı üslub xasdır. Onun hətta yumoru da ənənəvi yumşaq ingilis gülüşündən uzaqdır, sərt və zəhərlidir. Acgözlük, mənəviyyatsızlıq, riyakarlıq, ikiüzlülük M.Spark satirasının əsas hədəfləridir. Özü də yazıçı bu eyibəcərlikləri dəbdəbəli saraylarda da tapır, “orta sinfin aşağıları”nın yaşadığı kiçik şəhərtrafi evlərdə də...

Bu xüsusiyyətləri yazıçının özündə gülüş və acı istehzanı ehtiva edən “Pekhem Rey haqqında ballada” (1960) romanında da görmək olar. Povestin elə adında dərin bir istehza vardır. Ballada – lirik janrdır. Yazıçının satira palitrasında isə təqlid də var, qrotesk də, amma lirika qətiyyəən yoxdur. Povestə ingilis-şotland balladasının tematikasından da, bəzi kompozisiya üsullarından da istifadə edilir, ancaq bu, parodiya məqsədi daşıyır(39).

Əsərdə “müəmmalı” bir element – fabrikdə əmək məhsuldarlığının artırılmasına kömək etmək üçün dəvət edilmiş incəsənət magistri Duqal Duqas var. O, aşkar şəkildə çin-şəyatınla əlaqəsinin olmasına eyham vuraraq işçi qadınları dilə tutur ki, əhval-ruhiyyəni yüksəltməyin ən yaxşı yolu növbədən qaçmaqdır. Amma buna Pekhem qəsəbəsinin ən sadləvh sakinləri inanırlar, hərçənd onların əksəriyyəti Duqlasın baməzə-hikmətli söhbətlərindən baş açma bilmirlər. Duqlas satirik əsərlərdə çox vaxt mühüm yer tutan “saf qəlbli” adamlardandır: oxucu onun gözləri ilə eybəcərliklərlə dolu dünyaya baxır, onunla birlikdə bir çox insanların alçaq, cılız əməllərinə və tələbatlarına heyrətlənməkdən yorulmur. Neylon parça fabrikindəki üzücü iş rejimi, adam kimi yaşamaq üçün uşaqılıqdan təlqin edilən nəyin bahasına olursa-olsun özünə ev-əşik qurmaq fikri – Duqlas qəsəbəni təklidə “oyatmaq” gücündə deyil. Duqlasın getməsi ilə yenidən hamı rahatlanır: Hamfri Pleys yaxşı bir meşşan qadın olan Diksi ilə evlənsə də, hər halda Duqal Duqlas dolaşiq söhbətləri ilə onun qəlbine şübhə toxumları səpmə bilmişdir, hələ onun çox qıs müddətdə işburaxmaların sayının səkki faiz artmasına nail olduğunu demirik. Yazıçı göstərir ki, Pekhem kimi qəsəbələrdə mövcud şəraitə - bu, istər sahmana salınmış konveyer, istərsə də öz kiçik daxmasında firavan yaşamaq ideali olsun – etiraz edə biləcək adamlar həmişə tapılır. Meşşan



təbiətlilərin simicliyini, riyakarlığını, ikiüzlülüynü M.Spark amansızcasına qamçılayır.

Spark Pexhem Reyi təsvir edərkən onun əsas hadisələri yönəldən mərkəz kimi paytaxtla sıx əlaqəsinə eyham vurur. V.Skorodenkonun rişxəndlə qeyd etdiyi kimi, "...nadir hallarda baş verən dava-dalaşdan və bəzən də öz aləmləri olan bir qədər azğınlaşmış yeniyetmələrin nadincliklərindən yüngülcə titrəyən su çiçəkləri örtülmüş sakit bataqlıq" (45). Təsadüfi deyildir ki, qəhrəmanlardan biri – xanım Kaverdeyl sərxoş əxlaqsızlığa da, bir-birini əvəzləyən qalmaqla şantajda imkan verən belə tüfeyli həyat tərzini onunla izah edir ki, bunlar yalnız gizləndə baş verir.

M.Spark üfunətli bataqlığı özünün satirik istedadının bütün gücü ilə ifşa edir. Sartrın bütün bəşəriyyətin taleyinə şəxsi cavabdehlik konsepsiyasına uyğun olaraq, yazıçı meşşan həyat tərzinin nəticəsi kimi qəbahətlərin və məsuliyyətin ilkin səbəbi olaraq subyektiv günah barədə hökm verir. Qəhrəmanların mənəvi axtarışı məhz eksiztensializm nöqtəyi-nəzərdən aparılır.

Səsli-küylü Londonda olduğu kimi, orta, daha doğrusu, hansısa ortabab sinfin üstünlük təşkil etdiyi əyalətdə də biabırçılıqlar baş alıb gedir. Paytaxt mühitində hökmranlıq edən xanımlar və cənablar sayacağı qəza əhli də özünü ziyalı-zadəganlara oxşatmaq istəyir. Onların yersiz cəhdləri əhalinin müxtəlif təbəqələrin mütləq əksəriyyətinin boynuna təkə günah kimi qoyulmur, həm də irreal və antirasional mühitdə boş arzu və istəklər kimi Sparkın amansız gülüşünə hədəf olur. Satirik atəşə tuş gələn "orta sinif" kiçik mülkədarlardan, torpaq sahiblərindən, məmur-bürokrat aparatında adi qulluqçulardan ibarətdir. Onlar Pexhemdə məhsuldar işləyən əsil ziyalı roluna iddia edirlər. Müəllif ağıllı oxucunun təsəvvüründə "ziyalılıq" və "meşşanlıq" sözlərini birləşdirərək orijinal ironik oksümoron yaradır. Bunlar heç cür çuğlaşmayan, bir-birini rədd edən anlayışlardır. Amma paytaxtətərafı mühitdə, heç demə, bir-biri ilə yola gedə bilirlər. Buna görə də ətrafdakılar qarşısında onların günahı daha qorxuncdur. Belə ki, Diks Morz adlı bir qız "təzədəb ingilis sözcükləri və ifadələri çırtlamaqla" və yeni peyda olan psixoanalitik, müsbət personaj Duqal Duqlasa qəlbən nifrət etməklə durmadan yüksək əxlaq haqqında danışır. Əslində isə burada mənfəətpərəstlik və acgözlük

aydın görünür. Diksi Morz bütöv bir həyat yaşamır, yalnız “hər şeyi dənə-dənə toplayır”. “Düzgün həyat seçimi” kimi qələmə verilən müasir xəsislik gənc qızda absurd dərəcəsinə və bütün bəşəriyyətin cırlaşmasına gətirib çıxarır. İstər-istəməz şöhrətin zirvəsində belə ağına və “orta sinif”dən aşağı adama xas olan məişət qaygılı psixologiyası ilə “meşşanlığını”nda qalan Annabellə (“*Kütlə üçün*”) paralel aparmaq lazım gəlir. Pekhem Rey mühitində ailədə yalan, peşəkar xidmət sahələrində korrupsiya baş alıb gedir. Bu baxımdan firma rəhbərləri – Drus və Uillis lap gülməli vəziyyətdirlər. Drus deyir: “bizim həyatımıza yalan soxulub. Biz heç nə barədə danışmırıq. Biz, demək olar ki, beş ildir danışmırıq” (9, s.55).

“İnsan müəqddəartını həll edənlər”dən biri özünü inzibati sahə üzrə mütəxəssis hesab edir, bununla belə, Duqlasın qəsəbədəki dörd əxlaq tipi barədə qeyri-elmi cəfəngiyyatını dərin diqqət və anlayışla dinləyir.

M.Spark paytaxtakı kübar cəmiyyətində cinayətin ört-basdır olunmasını təsvir edir. Ailəli rəhbərin gizli məşuqəsi xanım Kaverdeyl Duqal Duqlasdan müəssisədə baş verən kütləvi özbaşınalıqdan söz açmamağı xahiş edir: “Lazım deyil, cənab Drusa xəbər verməyin, yaxşı? İdarədə çoxdan ona dişlərini qıcardıblar, əgər qara-qura əməllərindən xəbər tutsalar, zibilə düşərəm”. Bununla da obraza incə bir cizgi əlavə edilir. Xanım Kaverdeylini rəhbərindən daha çox öz karyerası narahat edir. Buna görə o, Duqlasın qulağına pıçıldayır: “O mühacirətə gedər. Bəs mən nə edərəm?” Yalan və riyakarlıq adamları bir-birinə yadlaşdırır. “Hərə özünə cavabdehdir” prinsipi əsərə eksiztensial mənə verir. (11, s. 58)

Qadın portretləri açıq satirik üslubda təsvir olunur. Özlərini mənəvi və əxlaqi cəhətdən “paytaxt xanımları” əda və vərdişlərinə oxşadan əksər qadın işçilər mühitində qarşılıqlı münasibətlərin xüsusi forması mövcuddur. Məlum “dirsəklə itələmək” taktikası ilə qurulan karyera özündən aşağılara irənc nifrətlə rəhbər heyətə riyakar münasibətin biabırçı qarışığından başqa bir şey deyildir. Məsələn, Diksi Morz sırayı işçi Elenin rəyi ilə hesablaşmır, çünki o, sadə makinaçdır; Kaverdeyl özünün tabeliyində olanlarla sərt davranır; qadınlar xəyanətərlərini onların peşəkar imicinə korlamamaq və özlərinin şəxsi ləyaqətini qorumaq səbəbindən tərk etmirlər. “Sakit məkan”ın bu cür tüfeyli həyat

tərzi “şəxsiyyət psixologiyası üzrə ekspert” Duqal Duqlası təşvişə salır. Yazıçı bu obrazı təkcə ideyaca digərlərinə qarşı qoymur. Belə yanaşma çox bəsit olardı və bədii əsərlərdəki klassik mənfi-müsbət qəhrəman ehkamından heç də fərqlənməzdi. Duqal Duqlasın obrazı dərhal açılmır və onu ümumi qəbul olunmuş əxlaqın hər hansı qütbünə birmənalı şəkildə aid etmək mümkünsüzdür. Müəllif hökm çıxarmaq üçün, hər şeydən əvvəl, onun günahını göstərməli və buna görə məsuliyyət dərəcəsini müəyyənləşdirməlidir. Əsər boyu Pekhem Reyin sakinlərinə “amputasiya olunmuş şeytan sifətini” nümayiş etdirən Duqlas özünün cadugər aləmi ilə əlaqələrinin mövcudluğunu bildirir. Əslində, bu Sparkın ironiyasıdır. Onun sifətində “oynamaq”la yazıçı hansı məqsədi güdür? Duqlas inkarçı şeytan kimi zarafatyana hərəkətləri ilə sakit burulğanı çəşdurur. Əsərdəki bütün personajların günahları məhz onun sifətində əks olunur, çünki yeni peyda olmuş psixoloq Sparkın dili saxta dəyərləri məşhər ayağına çəkir. Sifətinə müxtəlif maskalar taxmaqla Duqlas hər bir qəhrəmanı ağırlı yerini öyrənə bilir. Onları oynadaraq özünün personajların mahiyyətini açmaq məharətini nümayiş etdirir. Yazıçı Duqlasdan Pekhem Reyin sakinlərinin gizli subyektiv dünyasını açmaq üçün yararlanır. Əsas personajın mühakimələrində aşkara çıxan həqiqətlər qəsəbə əhlinin ənənəvi ideallarını və şəxsiyyət dəyərlərini puç edir. Əmələ görə məsuliyyət rəhbərlərin və xidmət nərdivanının daha aşağı pilləsindəki şəxslərin aldığı cəzadır.

M. Spark bu əsəri də, digərləri kimi, “yeniyyətlik macərələrindən danışan daha yetkin adamların” dilindən qələmə alımışdır. Pekhem Rey haqqında ballada” üçüncü şəxsin dilindən yazıldığı üçün özünə rahat yaşayış quran cüvəllağı qəhrəman haqqında hekayət inkişaf etdirilmir, sadəcə, onun həyatının bəzi məqamları ironik tərzdə xatırladılır.

Rusiyalı ədəbiyyatşünas M.V.Şlyannikovanın fikrincə, Sparkın satirası dini xarakter daşıyır və günahın, əxlaqsızlığın, ehkamların pozulmasının bütün təzahürlərinin ifşasına yönəlib. Zabitəli katolik-müəllifin əsərlərində satira – dini-fəlsəfi roman metodları ilə yanaşı dini etiqadügrunda mübarizədə silahdır (16, s.65).



Tədqiqatçının fikrincə, Sparkın satirasındakı dini əsasları sərf-nəzər etməkinsan günahlarının rəngarəngliyinin, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin izahında çətinlik yaradardı. İnsanın naqisliklərinin qamçılanması cəmiyyəti saxlamlaşdırır, cəvərdlik, səxavət; ləyaqət kimi məziyyətlərin təsdiqi deməkdir. Buna görə də Sparkın yaradıcılığında dini elementləri dəyərləndirməmək onun özünəməxsusluğunu inkar etmək hesab olunmalıdır.

Digər rus ədəbiyyatşünası N.Mixalskaya isə yazır ki, “M.Sparkın etikasının əsasında xristian əxlaqı dayanır. Xristianlığın mənəvi dəyərləri cılız və qəddar tamahkarlara çevrilmiş adamların mənəviyyətsizliyinə, düşkünlüyünə və ədəbsizliyinə qarşı qoyulur. Özü də bu zaman o, didaktikadan istifadə etmir. Onun yaradıcılıq pafosu sübut etməklə deyil, istehza etməklə bağlıdır, həm də Sparkın kəskin satirası çox vaxt katoliklərin özlərinə yönəlmişdir ki, bu da, N.Mixalskayanın fikrincə, İ.Vo ənənlərinə yaxındır” (12).

M.Sparkın istər fəlsəfi-dini, istərsə də satirik romanları təkə öz zəmanəsinin deyil, müasir dövrün də aktual hadisələrini, bəzən əsərlər konkret milli və ya siyasi problemləri əhatə edir. Bununla belə, hər iki janrın problematikası tamamilə universal xarakter daşıyır, konkret situasiyanın hüdudlarını aşır keçir. M.V.Şlyannikova belə hesab edir ki, bu, məhz Sparkın öz yaradıcılığında söykəndiyi dini təməl üzərində baş verir: dini-fəlsəfi romanlarda əbədi bibliya məsələləri və satirik romanlarda həqiqət hər zaman uzaq olmaq kimi... (16, s.62)

P.Kemp özünün dini-fəlsəfi əsərlərini inanılmaz dərəcədə gülməli edə bilən Sparkın parlaq üslub ustalığına diqqət yönəldir, A.Massi isə hesab edir ki, Sparka yumor hissi deyil, açı istehza xasdır, çünki onun əsərləri ifşa edir, lağa qoyur, onlarda səmimiyyət çatışmır. (16, s.65)

### **1.3. M.Sparkın yaradıcılığının bədii-estetik və janr xüsusiyyətləri**

M.Sparkı katolik yazıçı, modernist yazıçı da da hesab edir, romanlarında postmodernist cəhətləri fərqləndirirlər. Hər bir qiymətin müəyyən əsasları mövcuddur, çünki yazıçının əsərləri rəngarəng və çoxaspektlidir. Sparkın bütün yaradıcılığı boyu (*XX əsrin 50-ci illəri – XXI əsrin əvvəlləri*) ədəbi istiqamətlər də dəyişib, onun yaradıcılığın qavranılmasında... Ədəbiyyatşünaslar onun yaradıcılığında üç dominantı fərqləndirirlər: dini problemlər, satirik pafos və postmodernis oyunlar. Bu aspektlər əsasında onun satirik, dini-fəlsəfi romanlarından danışır və ya əsərlərinə postmodernis poetika nöqtəyi-nəzərindən baxırlar. Sparkın 1960-80-ci illər yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan tendensiyaların sonrakı dövr yaradıcılığında yeni bir səviyyədə mürəkkəb qarışıqı veydana çıxır. Janr sərhədləri silinir, posmodernizmin əlamətləri olan oyun motivləri, özünüyansıtma, çoxteksturalıq güclənir. Bu zaman əlahiddə səciyyəvi cəhətlər - romanların azhəcmliyi, dramatik başlanğıc, satirik istiqamət, dini problemlər, istehza üslubu, məzhəkəli situasiyalar qalır. Spark absurd səhnələr quraraq cəmiyyətin bəlalarını, onların mahiyyətini tədqiq edir, oxucuları bu və ya digər problemə qeyri-adi nəzər nöqtəsindən baxmağa sövq edir. Romanlarda özünü göstərən paradoksalıq və sürrealistlik dünya düzənindəki uyğunsuzluğu açmağa kömək edir (30).

V.Əliyevə haqlı olaraq qeyd edir ki, M.Spark Böyük Britaniyanın müasir ədəbiyyatında əsasən orta, yaxud müəllifin öz sözü ilə desək, “ortalaşdırılmış sinfin” “ən yaxşı” nümayəndələrini hədəfə almış öncül satiriklərdən biridir. O, janrın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla göstərə bilmişdir ki, milli mənsubiyyətə görə məskunlaşmış şəhərətrafı qəsəbələrin urbanizasiya hüdudlarında baş verən biabırçılıqlar intensivliyinə görə nəhəng və səs-küylü Londondan heç də geri qalmır (20, s.59).

Yazıçıya görə, yaradıcı əmək – insan kamilliyinin – ağıl və gözəlliyinin mərkəzidir. Spark qəhrəmanının zəngin daxili aləmini göstərməklə özünün yazıçı istedadının gücünü, incəsənətin mənəvi və estetik təsirini nümayiş etdirir. Sparkın yazı üsulunda obrazların zahiri siması ilə daxili aləmi sıx vəhdətdə verilir.

Xarakterləri isə onların əməlləri, davranışları və danışıqları ilə müəyyənləşir. (11, s.54)

M.Sparkın yaradıcılığında Ayris Merdok, Marqaret Drebbi kimi XX əsr qadın yazıçılarının əsərləri ilə mühüm təmas nöqtələri vardır. A.Merdok Sartri örenməkdən başlayıb Platona maraq göstərməklə qurtaran uzun axtarış yolu keçir; müstəqillik problemi, həyatda öz yerini axtarmaq M.Sparkın bütün yaradıcılığı boyu bütün kəskinliyi ilə özünü göstərir. Merdoka Spark katilik etiqadı birləşdirir, hərçənd bu, Merdok üçün onun dünyagörüşünü formalaşdıran və eksiztensializlə tamamilə bir araya sığan çoxsaylı fəlsəfi cərəyanlardan biridir. Spark üçün isə - yaradıcılığın və həyat tərzinin dominantıdır (16, c.88).

M.Sparkın bəzi, deyək ki, “Qəsdən gecikdirmə” və “Kensinqtondan ağlaşma səsi” kimi romanlarının müəyyən feminist istiqaməti vardır (*yazıçının ana nənənəsi - məşhur sufrajistdir*). Klaskar və qalib qadın obrazına Sparkın romanlarında bir neçə dəfə rast gəlinir. Buna baxmayaraq, onu feminist adlandırmaq düz deyil, sadəcə, yaradıcılığında feminizmin bəzi elementlərinin olduğunu söyləyə bilərik.

Sparkın yaradıcılığın bədii-estetik və janr xüsusiyyətlərindən danışarkən bir məqamı da qeyd etmək lazımdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri ingilis novellalarında kəskin süjetli təhkiyə xüsusi rol oynayır. Hadisə süjet konstruksiyasının əsası kimi novella janrının beşiyi başında dayanan Stivensonun, Çestertonun, Konan-Doylun əsərlərinin janr özəlliyini müəyyənləşdirir. Sparkın romanları da çox avxt belə hadisəvi əsasda qurulan, maraqlı və həlli müşkül klassik dedektiv sxemlə başlayır. Ancaq Çesterton kimi katolikliyi qəbul etmiş və sırf dedektiv süjeti özünün katolik qavrayışında əridən Spark gah tapmacanı fəvqəltəbiilik və əlçatmazlıq müstəvisinə keçirib bununla da əsərin yeni fəlsəfi-dini səviyyəsini önə çəkməklə (“*Memento mori*”, “*Təsəlliverənlər*”), gah da oxucunu “məyus etməklə”: tapmaca heç olmayıb, bütün qəribə vəziyyətlər psixoloji, hətta məişət xarakterli ən adi, bəsit səbəblərlə izah etməklə bilərəkdən dedektiv sxemi dağıdır (“*Robinzon*”, “*Mandelbaum qapıları*”) (49).

M.Sparkın “Xanım Cin Brodinin baharı” əsəri 2012-ci ildə türkcəyə tərcümə edilmiş və həmin ildə Türkiyədə Tüyar Kitab Sərgisində nümayiş olunmuşdur.



Türkiyəli kitab tədqiqatçısı Tuna Baharın bu barədə qeydlərində deyilir: “Elə kitablar vardır ki, çapdan çıxar-çıxmaz hansısa bir səbəbdən diqqətimizi cəlb edər. Belə vəziyyət tez-tez təkrarlanmaz. O kitabın dərhal diqqətimizi cəlb etməsi adından, üz qabığından, müəllifindən, nəşriyyatından, tərcüməçisindən, təqdimatındakı bir cəmlədən qaynaqlana bilər. Bu kitab modern bir klassik əsər kimi diqqətimi cəb etdi... Romanın yayımlandığı dövərdə digər oxşarlarından ayrılan özəlliyi isə M.Sparkın “prolepsis” üslundan istifadə etməsidir. Müəllif bu üsulda belə bacarığını yaxşı göstərir: bəli bir xarakterdən bəhs edərkən, ya da iki xarakteri qarşılıqlı danışdırarkən bir anda sizi illər sonrasına götürə bilər. Bu roman səhifələr arasında sığışdırılmış zaman sıçrayışları ilə yazılmışdır. Xanım Brodinin qızlarından hər birini öncə on, sonra on beş, sonra on yeddi, otuz yaşında görə bilərik... M.Sparkın bu romanı mütləq oxunmağı haqq edir. Roman əyləncəli və məlumatlandırıcı yazılması mənim rəğbətini qazandı. Bunu da söyləməsəm olmaz: bu roman bir az da gənc qızların eşqi, həyatı və cinsəlliyi kəşf etməsi romanıdır. Bu üzdən kişi oxuyanlar üçün bir az darıxdırıcı ola bilər. Məncə, oxucular kitabın nə anlatdığından daha çox necə anlatdığına diqqət etsələr, daha artıq zövq alarlar” (39).

Beləliklə, M.Sparkın yaradıcılığı nadir və bənzərsizdir, birmənalı olaraq XX əsrin hansısa bir ədəbi bədii istiqamətinə aid edilə bilməz və bu, tənqidçilər və tədqiqatçılar arasında mübahisə yaradır. Buna baxmayaraq, fəvqəladə istedadla sahib yazıçı ingilis ədəbiyyatı tarixində öz yerini çoxdan tutmuşdur.

M.Sparkın yazı tərzində klassik ingilis romanı, xüsusən, XVIII əsr romanı ənənələrindən qaynaqlanan varislik aşkar görünür. Kiçik həcmli “Qəsdən gecikdirmə” (1981) romanına da bunun təsdiqi kimi baxmaq olar. Məhz bu əsərdə Spark ilk dəfə yazıçı ustalığı məsələsinə xeyli diqqət ayırır, özünün yaradıcılıq prinsiplərini göstərir. “Qəsdən gecikdirmə” sanki köhə mövzuların yeni variantıdır. “Avtobioqraflar” dərnəyi özünün qapalılığına və müəmmallığına görə xanım Brodinin “qəbilə”sini xatırladır. Özlərinin gərəksizliyi, tüfeyliliyi və ölçüyəgəlməz tələbləri ilə “avtobioqraflar” “Memento mori”nin personajlarına da bənzəyirlər. Bundan başqa, “Qəsdən gecikdirmə” avtobioqrafik səciyyə də daşıyır. Spark yeni

yazmağa başladığı əllinci illərdə Kensingtonda sakit bir qəbiristanlığa çəkilib şeirlər yazırmış. Düzdür, “Uorrender Lovit” romanı yazılmayıb – amma ola bilər ki, sadəcə, nəşr olunmayıb. Hər halda əsərdəki “İngiltərəli Roza” Beril Tims və xanım Edvina, ehtimal ki, Sparkın həyatda rast gəldiyi insanların prototipləridir.

“Qəsdən gecikdirmə”nin qəhrəmanı xanım Flyor Telbot öz yaradıcılığına keçmiş dövrlərdəki yazıçılar kimi çox ciddi yanaşır. O, oxucular üçün yazır, özünüifadə etməyə və ya modernist yazıçılar kimi hansısa bir mətn qurmağa çalışmır. “Mən şeir və nəsrə ona görə yazmamışam ki, özümə oxucu rəğbəti qazanam” yazmışam ki, mənim sözlərim başqalarını həqiqəti dərinləndirən anlamağa sövq etsin, necə ki, onları yazarkən mən etmişəm”. Xanım Telbotun müəllimlərindən biri – Benvenuto Çellini çox istedadlı və həyatsevər bir insandır. Onun tərcümeyi-halı İntibah dövrü və o dövrün adamları haqqında dürüst bir hekayədir. Çellini və onun ətrafı ilə ser Kventinlə onun “avtobioqrafları” arasında dramatik bir təzad var. (49)

Müriel Spark ingilis ədəbiyyatı ənənələrini inkişaf etdirən bir yazıçıdır. O zaman qatlarını çox ustalıqla dəyişir və onlardan məntiqli və orjinal şəkildə istifadə edir. “Qəsdən gecikdirmə”də təhkiyə üç zaman qatında aparılır. Əsas hadisələr 1949-cu ilə baş verir, bu zaman Flyor “Avtobioqraflar cəmiyyəti”ndə işə girir; ikinci zaman qatı – 1950-ci il, o bu işi tərk edir. Üçüncü zaman qatı – 1970-ci illərdir və o, artıq tanınmış yazıçıdır, gənclik xatirələrini yada salır. Əlbəttə, əsər yalnız xatirələrdən və yaradıcılıq haqqında düşüncələrdən ibarət deyildir. Spark “Avtobioqraflar cəmiyyəti”ndən söz açarkən o vaxtkı Qərb cəmiyyəti üçün ən ağırlı problemlərdən birinə toxunur. Ser Kventin bir qrup zavall, xəstə adamı hansısa həblə aldadaaraq özünə tabe etməyə çalışır. Yazıçı insanların kor-koranə belə məkrli adamların əlində vasitəyə, mənəviyyatsız köləyə çevrilməsinə qarşı çıxır, insan və insanlıq naminə həyəcan signalı səsləndirir.

“Qəsdən gecikdirmə”də maraqlı fəlsəfi aspekt də var: Flyor Telbot daim axtarışdadır – xoşbəxtlik deyil, həyatı bütün cəhətləri və zidiyyətləri ilə hiss edə biləcəyi bir şərait axtarır. Təsadüfi deyildir ki, onun bu sözləri əsərin leytmotivi kimi qəbul edilə bilər: “İyirminci əsrdə özünü yazıçı və qadın kimi hiss etmək necə

də möcüzəlidir”. Flyor bəlkə də sadələvhəsinə, amma qəlbən incəsənətin şəri məhv etməyə qadir olan böyük gücünə inanır. Qəhrəmanın bu inamında yazıçının öz yardıqlılığının ifadə etdiyi humanizmi görmək çətin deyildir.

M.Sparkın realizmə sadıqlılığını hələ 1963-cü ildə “avtomatik yazı” və yaradıcılıq prosesinin qeyri-şüuri istək olması” barədə mübahisələrin getdiyi bir vaxtda tənqidçi Frenk Kermouda verdiyi müsahibədə təsdir edirdi. Spark deyirdi: “Hesab edirəm ki, tamamilə şüurlu şəkildə yazmaq daha düzgündür və qeyri-şüuri istək özü öz qayğısına qalsın, əlbəttə, biz bilmirik, əgər varsa... Bizim ondan xəbərimiz olsaydı, o, heç vaxt eyri-şüuri olmazdı”. Yazıçı həmin müsahibədə ədəbiyyatın dürüstlüyü barədə öz fikrini də ifadə edir: “İddia etmirəm ki, mənim romanlarım həqiqətdir, əlbəttə, onlar uydurulub, lakin hansısa həqiqət də var bu uydurma da” (54).

M.Spark “orta təbəqə” ingilis əxlaqının və məişətinin təqiqatçısı kimi hekayə yaradıcılığında da özünün məharətini göstərmişdir. Onun novellaları təsvir edilən hadisələrin qeyri-adıliyi və gözlənilməzliyi ilə yanaşı, həm də qəhrəmanlarının mənəvi aləmi ilə diqqəti cəlb edir. Müsiri novellalar üçün səciyyəvi olan gerçəkliyin fəlsəfi dərki M.Sparkın kiçik nəsrində də özünü göstərir. O, novellarınd müxtəlif məişət siyasiyalarını ustalıqla qələmə alır və bu situasiyalar vasitəsilə insan həyatının və mənəviyyatının mahiyyətini açır.

Kainat çox mürəkkəb və hüdudsuzdur, onu bəzən insanın əqli məntiqinin qəbul edə bilmədiyi qanunlar idarə edir. Bu böyük, sərt və rəhmsiz dünya insan üzərində izah olunmaz hökmranlığa malikdir. Bu anlaşılmaz fəvqəlgücə insan yalnız özünün mənəvi gücü ilə müqavimət göstərə bilər. Sparkın bütün əsərlərində kainatın gizli qüvvələrin təsirini görmək mümkündür. Onun qəhrəmanı, adətən, gerçəkliyə tabedir və əxlaqı, vərdisləri, danışığı ilə konkret gerçəkliyin bir hissəsidir. Lakin bu adi yaşayışın arxasında insan üzərində təsiri olan nələrsə vardır və buna görə də adi bir vəziyyət getdikcə artan bir mübhəmliyə çevrilir.

“Əkizlər”dəki (“*The Twins*”) cazibədar uşağın şeytani riyakarlığını, “Turac quşu”nda () qəhrəmanın gözlənilə faciəvi ölümünü, “Qara eynək”, “Qızılı saat”, “Külək pərdəsi”, “Potobello-Roud” hekayələrindəki nəhslilik ab-havasını yazıçı heç



bir ağlabatan məntiqlə izah etmir və gerçəklikdən kənar hal kimi təsvir edir. İnsanla kainat arasında məntiqi baxımdan anlaşılmayan, qəhrəmanların hərəkətlərini ağılla dərk etməyə imkan verməyən xəyali bir əlaqə vardır. Lakin burada da Spark fəziyyəni istehza ilə birləşdirməyi bacarır. Onun hekayələrində də xarakterin daxili bütövlüyü təsvir olunur. Yazıçının qəhrəmanları müəyyən sosial təbəqənin nümayəndələridir və onların hər birinin özünəməxsus təkrarolunmaz mənəvi xüsusiyyətləri var. “Deyzi Ouverend”dəki (*Daisy Overend*) işgüzar və şöhrətpərəst Deyzi, “Turac quşun”dakı köməksiz və sadələvh Diana, “Gedək, Marcori”dəki qəzəbli dindar Marcori Pettiqu, “Görsəydiniz orada nələr baş verir”dəki hirsli və özündən razı adi varlıq Lorna, əslində, psixoloji cəhətdən normal adamlardır, ancaq eyni zamanda onların daxili aləmi hərəkətsizdir. Onlar yalnız kənar təzahürlərə aludədirlər. Necə deyərlər, daxilən bitib-tkənmişlər və bu da onların içində, əməlində özünü büruzə verir (49).

Əksər hallarda Spark məhdud dairədə baş verən və iştirakçı az olan əhəmiyyətsiz, ötəri hadisələrə müraciət edir. Yazıçı bu hadisələri istehza ilə qələmə alır. “Qara madonna”da ağdərili valideynlərin qaradərili körpəsinin doğulması, “Deyzi Ourvend”də ev sahibəsinin karyerasının asılı olduğu yüksək mənsəbli qonaqların masasına onun “dostları”nın qəsdən bir cüt köhnə ayaqqabı bağı qoyması, “Ailə üzvü”ndə qəhrəmanın özünün növbəti zəhlətökən məşuqəsinə anasına rəqfiqəliyə verməsi ilə bağlı təkrarlanan tənənəli mərasimlər – bu gülməli situasiyalar adi məişət reallıqları ilə o qədər məhdudlaşır ki, hətta adi bir zarisovka təsiri bağışlayır. Lakin əhəmiyyətsiz olanlara Spark süjet kimi deyil, personajların əqli-mənəvi yoxsulluğunu acan üsul kimi baxır. Bu şəxsiyyət problemlərinin tədqiqinə imkan yaradır.

Spark öz daxili aləmi ilə ahəngdar bağlılıqda yaşayan qəhrəmana müraciət edir. Onun əsərlərində hadisələr, adətən, məhdud məkanda baş verir. Qəhrəmanın bu məkandan kənara çıxmaq imkanı yoxdur. Bu, adi otaqdır, rahiblərin hücrələridir, kübar adamlar üçün mehmanxanadır. Məkan hərəkətsizliyi qəhrəmanın daxili aləmində də sükunət yaradır. Onların xarakterinin formalaşması, məişət konfliktlərinin kökləri haqqında heç nə deyilmir. Yazıçı bu qapalı aləmdə

baş verən konfliktin motivlərini aydınlaşdırmır. “Onun qəhrəmanları niyə belə çılız, hiyləgər, ikiüzlüdürlər” sualı öz yerini “bu çılızlıq, hiyləgərlik özünü hansı formada göstərir” sualına verir. Mənəvi kütlüyü rəmzləşdirən məkan darlığı bu suala cübəcür cavablar tapmağa imkan verir.

Sparkın hekayələrində bir-biri ilə əlaqəsi olmayan detallar özünü göstərir, baş verən hadisələrə sanki heç dəxli olmayan qəhrəmanlar meydana çıxır. “Gedək, Marcori” hekayəsində abbatlıq sakinlərinin obrazı, “Turac quşu”nda və “Deyzi Ouverend”dəingilis snoblarının satirik portretləri sanki süjetlə birbaşa əlaqədən kənarında peyda olur. Spark personajlarını adı ilə, peşəsi ilə təqdim edir, əksəriyyəti üçün maraqlı detallar tapır, ancaq birdən onlardan “üz döndərərək” hadisələrdən kənara çıxarır və yarımçıq qalan tarixçəyə bir daha qayıtmır (49).

Elə görünə bilər ki, bu üsul təhkiyənin hissələrinin bir-birinə bağlanması zəruri olduğu hekayə janrının tələblərinə ziddir. Ancaq belə deyil. Sparkın hekayələrinin birləşdirici elementi insan həyatının əxlaqi-psixoloji analizidir. Təhkiyənin bütün təfərrüatı, xırdalıqları bu analizə tabedir. Hər bir hekayət zəmanə tarixinin bir döngəsidir (38).

Sparkın təhkiyə üslunda adi detal, konkret əşya xüsusi çəkiyə malikdir. Bir qayda olaraq, Sparkda hər hansı cismin, əşyanın psixoloji funksiyası yoxdur. O, personajın xarakterinin açılmasına xidmət etmir. Lakin müəyyən situasiyada əşyalar aləmində hər hansısa detal əsərin kompozisiyasının mərkəzinə çəkilə bilər.

“Çox gözəl saat” (*The Very Fine Clock, 1968*) hekayəsində dtalın əhəmiyyətinin genişlənməsinə fikir verək. Yazıçı hekayənin məzmununda rəmzi əhəmiyyəti olan saatlar haqqında mehmanxana sahibəsi frau Lyubloniçin yataq otağını təsvir edərkən söz açır. Otağın möhtəşəmliyini yazıçı təfəsilatı ilə təsvir edir: tunc saatların qızılı naxışları səhər günəşinin şüaları altında bərq vurur. Konkret bir detaldır və saatlar otağın interyerinin xüsusi bir elementidir. Təhkiyənin gedişində bu detal dəfələrlə özünü göstərir: onun təsviri getdikcə daha yığcam, situasiya isə dramatik olur. Kulminasiya səhnəsində isə saatlar adi məişət mühitindən kənarda təsvir edilməklə Lyubloniçin rəqibi tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmasının rəmzinə çevrilir.

Təsadüfi deyildir ki, bəzi hekayələrin adı süjetlə bağlılığı olmayan və ya az olan detalla ifadə olunmuşdur. “Qara eynək”, “Qızılı saat”, “Küləyə pərdə” – bunlar təhkiyənin gedişində meydana çıxan konkret realiyalardır ki, sonrada hekayədə müəllif qayəsinin ifadəçisinə çevrilirlər.

Müsaibələrindən birində M.Spark bədii yazıçının məqsəd və imkanlarını belə müəyyənləşdirmişdir: *“Fiction is lies. And in order to do this you have got to have a very good sense of what is the truth. You can't do the art of deception, of deceiving people so they suspend disbelief, without having that sense very strongly indeed... Of course there is a certain truth that emerges from a novel, but you've got to know the difference between fiction and truth before you can write the novel at all. A lot of people don't – a lot of novelists don't – and what you get then is a mess... people run away with the idea that what they are writing is the truth”* (50) (Tərcüməsi: “Belletristika – yalan danışmaqdır. Bunun üçün sən həqiqət haqqında yaxşı təsəvvürlərə malik olmalısən. Səndə bu hiss olmasa, adamları öz inamından döndərmək üçün yalan danışmaq sənəti ilə məşğul ola, insanları aldada bilməzsən. Əlbəttə, romanda hansısa həqiqət vardır, ancaq sən roman yazmazdan əvvəl uydurma ilə həqiqət arasında fərqi bilməlisən. Çoxlu insan yoxdur, çoxlu yazıçı da yoxdur – və siz nə əldə edirsiniz... qarışıqlıq, adamlar sizin yazdığını həqiqət hesab edib qaçırlar”).





## II FƏSİL.

### M.Sparkın əsərlərində şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri

#### 2.1. Şəxsiyyətin ikiləşməsinin bədii təəcəssümü

Ədəbiyyat insan məsələsi, cəmiyyətdə şəxsiyyətin rolu, insanın azadlıqları problemi ilə bağlıdır. İnsanın həyatı, davranışı, fəaliyyəti, digərlərinə münasibəti cəmiyyət daxilində mövcud olduğuna görə bu problem eyni zamanda ictimai anlam qazanır. Cəmiyyətdəki insan-cəmiyyət, cəmiyyət-fərd məsələsi də eyni zamanda ədəbiyyatın əsas təsvir obyektidir. Fərd kimi insanın daxili “Mən”i, onun sosial-psixoloji dərki, bu “mən”in cəmiyyətdəki mürəkkəb münasibətlərinin üzə çıxarılması hər zaman yazarları dərindən düşündürmüşdür (3). Ədəbi qəhrəmanın bu münasibətlərdən doğan fərdi iztirabları cəmiyyətlə şəxsiyyət arasındakı mövcud dramatizmi müəyyənləşdirir. Elmi mənbələrdə şəxsiyyət - yüksək zəkallığı, öz hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissini, şəxsi ləyaqəti və başqa yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə təəcəssüm etdirən şəxs, müstəqil, sosial cəhətdən çox fəal olan adam kimi səciyələndirilir (4, s 31).

M.Sparkın son əsərlərindən olan, dedektiv elementlərlə zəngin “Ziyafət” romanı müasir ingilis cəmiyyətinin həyatından bəhs edir. Tənqidçi C.Martinin fikrincə, əsərdəki dedektiv süjet nahar səhnəsinin təsvirinə, nahar səhnəsi isə xarakterlərin açılmasına xidmət edir (17). “Köməkçilər və təhrikçilər”in də süjeti dedektiv səciyyəlidir və müxtəlif səviyyəli cinayətkarları, şeytana uymaq, şəxsiyyətin ikiləşməsi, adamyeyənlik kimi qeyri-adi elementləri ilə daha çox komik faciə təsiri bağışlayır.

Bununla belə, hər iki əsərdə yazıçı əvvəlki romanlarındakı yaradıcılıq ənənələrini davam etdirmişdir. Onun vaxtilə dini inanc olaraq katolikliyi seçməsi, əvvəlki fəlsəfi-dini xarakterli romanlarındakı kimi, həm “Ziyafət”ə, həm də “Köməkçilər və təhrikçilər”ə təsirsiz qalmamışdır. Bu romanlarda da Spark öz yaradıcılığına xas olan postmodernist ədəbi priyomlardan və kəskin satiradan

məharətlə istifadə etməklə yanaşı, bəzi yeni yanaşmalar da göstərə bilmişdir.

Dedektiv ustası kimi tanınsa da, M.Spark bu janrın imkanlarından daha çox özünün dini-fəlsəfi ideyalarını ifadə etmək üçün faydalanmışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, əvvəllər detektiv əsərlər ancaq yüngül əyləncə məqsədilə oxunardı. Lakin strukturalistlərin bədii mətnlərə yeni yanaşması sayəsində detektivə maraq artdı. Borxes, Grillet, Calvino, Muriel Spark, Eko kimi yazıçılar detektivi öz məqsədləri üçün istifadə etməyə başladılar. Detektivin postmodern romanda çox işlənməsinin əsas səbəblərindən biri də detektiv xəttin oxucunu istər-istəməz mətni yozmağa təhrik etməsidir; bu vasitə ilə oxucu oyuna cəlb olunur və yazıçının uydurduğu, mətnə səpələdiyi işarələrin içinə düşür. Postmodern mətnlərdə oxucu, köhnə detektivlərdə olduğu kimi, onu intizarda saxlayan, həyəcanlandıran, beynini məşğul edən şeylərin cavabını yazıçıdan ala bilmir və məcbur olur özü bir cavab tapsın (33).

Kanadalı filoloq-alim German Nortrop Fray (*Herman Northrop Frye, 1912-1991*) “Tənqidin anatomiyası” əsərində detektiv ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini özüəməxsus tərzdə belə ifadə edir: “Bizim istehzal ədəbiyyat dövründə yaşamağımız insan ovcusunun öz qurbanını – qapazaltını yaxalamasını və ləğv etməsini təsvir edən detektiv ədəbiyyatın geniş yayılmasını izah edir. Detektiv hekayət Şerlok Holms dövründən alcaq mimesisin intensivləşdirilməsi kimi başlanmışdır. Bu janrda detallara diqqət elə yönəldilir ki, gündəlik həyatın ən bayağı hadisələri mistik və faciəvi hadisələrə cevrilsinlər. Lakin bu janr inkişaf etdikcə getgədə daha çox ictimai ittihamın hədələyici şəhadət barmağı bütün “şübhəlilər”in ətrafında fırlanaraq nəhayət onlardan biri üzərində dayanması ilə ritual drama yaxınlaşmağa başlayır. Adama elə gəlir ki, qurbanın secimi son dərəcə ixtiyaridir və boyukdur, çünki onun cinayətinin səbəbi yalnız onu həyata keçirməyin fiziki imkanı ilə məhdudlaşır”. (6 s.126).

M.Sparkın dedektivə meyilli romanlarına kompozisiya oxşarlığı xasdır desək, yanılmırıq. Hadisələrin gedişi tamamilə dedektiv janrın tələblərinə tam cavab verir: bu əsərlərdə əsas dedektiv elementlər - cinayət, xəfiyyə, şübhəlilərin məhdud sayı və s. elementlər mövcuddur. Lakin hadisələrin inkişafı göstərir ki,

əslində, cinayətin özü yoxdur, uydurma kriminal hadisələrin köməyi ilə personajların ələ salınması, onların mənəvi tənəzzülünün ifşa edilməsi Sparkın satirasını daha da sərtləşdirir.

“Ziyafət” romanının həlqəvari kompozisiyası vardır: birinci fəslin böyük bir hissəsi beş ingilis ər-arvadın dəvət olunduğu nahar səhnəsindən ibarətdir və əsər də elə bu səhnə ilə yekunlaşır. Qalan hissələri isə həmin cütlüklərin həyatından bəzi epizodlar təşkil edir. Dedektiv elementləri romana canlılıq, hərəkətilik gətirir. Elə ilk səhifələrdəcə oxucu cinayət baş verməsi ilə rastlaşır: ziyafətdə iştirak edən cütlüklərdən birinin – lord Syuzinin və onun gənc xanımının evi qarət edilmişdir. Digər varlı ər-arvad – Ernst və Ella Untzingerlərin isə onların qonaqlıqlarında qulluqçuluq edən və mənzil oğurları dəstəsinin üzvü olduğu üzə çıxan gənc tələbə ilə əlaqələri vardır. (10)

Sonrakı hissələrdə Spark bu kriminal olayda əsas rolu ziyafətin iştirakçısı, cadugərlik qabiliyyəti olan sarı saçlı xanım Marqaret Damennin oynadığını israrla vurğulayır. Hələ gənc olmasına baxmayaraq, onun xoşuna gəlməyən adamları cadurgərliklə məhv etməkdə təcrübəsi vardır. Maqaretin yeganə problemi odur ki, onun vurduğu züyan yalnız “gözdəymə”dən ibarətdir. Amma cadugər xislətli bu gənc qadın öz qaynanasını qurban seçərək əsil qətl törətmək, bununla da qara cadunun daha fəal şəkildə özünü göstərməsinə imkanı yaratmaq niyyətindədir.

Cani və onun qurbanı arasındakı konflikt hekayətin hissələrinin, müəyyən dərəcədə, yeganə birləşdiricisidir və əsərə lazımi dinamika verir. Bununla belə, konfliktin inkişafında Spark özünün ənənəvi üsulundan istifadə edir: Marqaretin qara cadusu, nəhayət, iş düşməyə hazır olduğu bir vaxtda onun qaynanası Hilda, həqiqətən, ölür. Ancaq cadu nəticəsində deyil, adi bir vəziyyətdə – mənzil oğurlarının əlində həlak olur. Özü də qətl onun təyyarədəki təsadüfi tanışlığının ciddi və möhkəm ailə münasibətlərinə çevrilməsi ərəfəsində baş verir.

Uzun müddətdən bəri planlaşdırılan və həyata keçməyən cinayətlə qəfildən yaranan, lakin dərhal da məhv edilən məhəbbət romana yeni problematika gətirir. Katolik üçün xeyir də, şər də eyni dərəcədə Allahın iradəsinə tabedir: hadisələri sərbəst şəkildə idarə etmək çəhdinin nəticəsi olmur və belə cəhdlər əksər hallarda



acınacaqlı nəticələr verir. Ümumiyyətlə, açıq və ya gizli dini yozum Spark yaradıcılığı üçün səciyyəvi hesab edilə bilər. “M.Sparkın əxlaqı xristian mənəviyyatına əsaslanır. Xristianlığın mənəvi dəyərləri səfeh və qəddar tamahkarlara çevrilən adamların mənəviyyatsızlığına, ədəbsizliyinə və düşkünlüyünə qarşı qoyulur”. (10)

Romanın digər xüsusiyyəti – satirikliyi də dedektiv xətlə bağlıdır. Yüksək səviyyəli, tənətcənəli ziyafətə dəvət edilənlərin, demək olar ki, hamısının cinayətkarlıqla hansısa əlaqəsi vardır. Lord Syuzi evini quldurların necə vəhşiliklə qarət edildiyi barədə hekayəti dayanmadan təkrarladığı anlarda onun gənc arvadı masanın o biri başında zəhlətökən ərdən qurtulmağın sınaqmış üsulları barədə təklifləri dinləyir. Dürüst yeksənək həyatdan yorulmuş Ernst Untzinger qəsdən xidmətçinin əlinə toxunmağa çalışır və onu qaşığı yerə salmağa məcbur edir, xidmətçi isə mənzil qarət etmək imkanlarını götür-qoy edir, Marqaret öz bəd əməlinin planını qurur.

Bunlar Londonun tez-tez cildini dəyşən, sifətdən-sifətə düşən, adi kələkbazdan hörmətli və qanunpərəst vətəndaşa çevrilən seçmə adamlarıdır. Onların uğuru öz rollarını vəziyyətə uyğun olaraq dəyişə bilmək qabiliyyətindən asılıdır. Bu kübar cəmiyyətdə hər şey zahiri effektdə hesablanıb: hər şey xəyalidir, illüziyadır, həddən ziyadə sünidir. Valideyn hislərinə xəyanət olunur, düzlük, mərhəmət, təmənnasızlıq, kömək etmək, köməkdarlığa hazır olmaq çatışmır.

Ümumən, şəxsiyyətin ikiləşməsi, çoxsifətlilik, müxtəlif vəziyyətlərdə öz iç üzünü göstərmək təkcə Sparkın personajlarına deyil, ümumən, postmodernizmə xas olan haldır. Bu üsulla qəhrəmana düşdüyü məkanda məhdudiyyətsiz azadlıq imkanı yaradılır.

Tədqiqatçı A.Əlizadənin fikrincə, “Ziyafət” romanı müasir İngiltərənin yüksək təbəqəsinin bədii inikasındır. Müriyel Spark satirik boyalarla mənəviyyatsız insanların idarə etdiyi kübar cəmiyyəti təsvir edir. Vicdansızlıq, paxıllıq, satqınlıq, aldatma, bir şey əldə etmək məqsədilə başqalarını, onları ləkələndirə biləcək gizli sirlərini ifşa etməklə hədələmə əsərin qəhrəmanlarının başlıca xüsusiyyətidir.

Təhkiyədə müəllifin sərt və kəskin istehza notlarının duyulması ilə yanaşı, onun yaratdığı obrazlar fikir və əməlləri ilə özünü ifşa edir.(11, s.59)

“Köməkçilər və təhrikçilər” romanı da bu üslubda qələmə alınmışdır. Romanın qəhrəmanları “bir-biri haqqında çoxlu əhvalatlar uydurmaqla, asanlıqla bu əhvalatların içərisinə girib-çıxaraq, növbə ilə, bir-birini ələ salırlar”. Yazıçı özünün mürəkkəb mətn strukturu ilə hər bir personajın iç üzünü müxtəlif tərəflərdən açır. Romanın adı sanki ikiüzlülüyə, kələkbazlığa bir işarədir.

Əsərin baş qəhrəmanı – parisli xanım psixoloq-həkim Hildeqard Vulfdur. Onun universitetlərdə öyrədilən və hamı tərəfindən qəbul edilən maraqlı bir metodu var: xəstələri diqqətlə dinləmək əvəzinə öz problemləri haqqında uzun-uzadı danışır və bu zaman onlara iri məbləğdə hesab təqdim etməyi də unutmur. Həkimlə xəstənin rolunun bu cür dəyişdirilməsi sarkazmın – acı kinayənin ən bariz təzhürüdür. Hildeqard ağır ruhi sarsıntı keçirən keşişə Allahla yerini dəyişməsinə – ömrü boyu məşğul olduğu vaizlikdən və natiqlikdən əl çəkməyi, amma Allahın səsinin lal dinləyicisi olmağı məsləhət görürür.

Bir dəfə doktor Vulfun yanına qətl törətdiyinə görə iyirmi ildir axtarışda olan lord Lukan gəlir. Onun müalicəsinin çətinliyi təkcə, özünün söylədiyi kimi, şeytanla sazişə girməsində deyil, özünü lord Lukan adlandıran daha birisinin mövcudluğundadır. Onların hər ikisi 1974-cü ildə Londonda öz arvadının yerinə qızının dayəsini öldürdüyünü etiraf edir. Bir-birinə oxşamasalar da, hər ikisində axtarışda olan şəxs xüsusiyyətləri var.

Hildeqard psixoloqluğu bir tərəfə qoyub gizli xidmət orqanına xəbərçilik etmək haqqında düşündüyü bir vaxtda vəziyyət qəfildən dəyişir: o, Lukanları şantaj etmək əvəzinə Lukanlar onu şantaj edirlər. Hansının həqiqi, hansının yalançı olduğu bilinməyən Lukanlar öyrənirlər ki, Vulf gəncliyində bədənini Məsihsayağı neşətləyərək başqa ad altında dindarlara təsir göstərmiş, möcüzəyə inandırmış və bundan pul qazanmışdır.

Sonra süjet xətti Lukanların cildən-cildə girərək bir-birini və Hildeqardı növbə ilə izləmələri və gözlənilməz hadisələrlə davam etdirilir. Nəticədə isə Hildeqard, necə deyərlər, sudan quru çıxır, Lukanlar oyunu uduzurlar: onlardan

biri müvəqqəti Şaxta baba olur və sonra mühacirətə gedir, digəri isə Afrikada adamyeyənlərin əlinə düşür.

Yazıçı Lord Lukanın, onun oxşarı Uokerin və Hildeqrad Vulfun şəxsində pulun məhvəddici hakimiyyətinin insanı simasızlaşdırdığını göstərir. Mənəviyyatsızlıq, ədəbsizlik, acgözlük, zalımlıq, hakimiyyətə canatma – romanın qəhrəmanlarının əsas xüsusiyyətləridir. Romanın finalı məşhur ingilis romançısı İvlin Vonun yaradıcılığın ilkin dövründə yazdığı əsərlərdəki rasisizmlə səsleşir. Ümumiyyətlə, bu yazıçının bir çox aspektlərdə M. Sparkın yaradıcılığına təsir göstərdiyi iddia edilir. (9)

Yeni texnologiyalar dünyanın sərhədlərini genişləndirmişdir. Sivilizasiyaların və cəhalətin qarşı-qarşıya qoyulması postmodernis ədəbiyyatın ayrıca mövzularındandır və bu müqayisə heç də həmişə sivilisasiyanın xeyrinə olmur. Spark ın əsərlərində Afrika mövzusu bir meçə dəfə qaldırılır.

Yazıçı orada yaşamışdır və bu, onun yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. Sparkın daha çox hekayələrində qaldırdığı Afrika mövzusu bu romanda da öz bədii təcəssümünü tapır. Əsərdə Avropa və Afrika mədəniyyətlərinin maraqlı dialoqu verilir. Özü də bu mədəniyyətlər avropalı adam üçün çox qorxulu bir hal olan qətl hadisəsində toqquşurlar. Qraf Lukan heç bir peşmançılıq çəkmədən günahsız qadını öldürür. Eynən də Lukanı öldürüb yeyən afrikalılar peşmançılıq hiss etmirlər. Əgər avropalılardan, təbii olaraq, peşmançılıq gözləmək mümkündürsə, afrikalılar üçün qətlin özü bir xüsusi bir mərasimdir və cinayət sayılmır. Daha maraqlısı parisli afrikalının, avropalı həkimin və afrikalı tayfa başçısının nəvəsinin obrazıdır.

Avropaya gələrək “mədəniləşmiş” dil öyrənmiş, təhsil almış, geyimini dəyişmiş gənc afrikalı mənən dəyişməmişdir. O, əvvəlki kimi, qətlə cinayət kimi qəbul etmir və bu məsələdə “yüksək mədəniyyət sahibi” olan və həkim-psixoloq rolunda məşhurlaşan alman Hildeqarda oxşayır. Bu iki qəhrəman bir-birinə çox bənzəyirlər, onların əxlaq və ədalət haqqında təsəvvürləri də, təxminən eynidir.

Romanda qan, daha doğrusu, alicənablığın rəmzi kimi “mavi qan” məsələsi istehzaya hədəf olur. Qanın başqa rəngi yoxdur və qan “alicənab” qrafda



da, sadə dayədə də eyni dərəcədə çoxdur. Qraf Lukan dayəni öldürərkən gördüyü qanın çoxluğundan bir neçə dəfə söz açır. Özü də bu halı qızın kasıb təbəqədən olması ilə izah edir; guya nəcabətli insanlarda belə çox qan ola bilməz. Hansı ki, o özü öləndə də qan heç də az olmur.

Postmodernist düşüncənin daha bir səciyyəvi əlaməti...

Dünyanın fiziki sərhədləri təsəvvür olunmayacaq dərəcədə genişlənmişdir (*və ya əksinə, dünya əvvəlkindən daha da dardır*): internet, mobil rabitə, təyyarə uçuşlar – bütün bunlar insana yer kürəsinin ən ucqar guşəsində də özünü evdəki kimi hiss etməyə imkan verir. Romanın qəhrəmanları bir-bir ilə əlaqəni itirmədən, oxucunun və müəllifin nəzərindən yayınmadan bir ölkədən, bir qitədən digərinə sərbəst hərəkət edirlər. Dünya “böyük bir kənd” kimidir, insanlar biri-biri ilə hər yerdə - hava limanında və ya monastrda rastlaşa bilərlər. Romanda belə hallar tez-tez baş verir. Sparkda ənənəvi roman təsadüflüyünün yozumu dəyişir və müasir “texnogen” sivilizasiyaya xas olan adi hal alır.

XX əsr əxlaqının dəyişən sərhədləri də romanda öz əksini tapmışdır. Müasir cəmiyyətdə insanın mənəvi keyfiyyətləri deyil, maddi qiymətli dəyər sayılır. Bu mənada Spark xristian əxlaqının bir sıra məsələsinə toxunur. Romanda Bibliyaya istinadlar çoxdur: qisas prinsipi (*Əhdi-ətiqdəki “dişə-diş, gözə-göz” prinsipi*); Lukan (*şərin təcəssümü*) daim quzu əti və balıq yeyir (*quzu və balıq – xristia rəmzləridir*); afrikalıların düşüncəsində xristian prinsiplərinə münasibətin dəyişməsinin əks olunması (49).

XX əsr ədəbiyyatına xas olan cəhətlərdən biri qəhrəmanların dəqiq şəkildə mənfiyə və müsbətə bölünməməsidir. Əsərin ümumi məzmunu oxucuda belə bir qənaət yaradır ki, burada müsbət qəhrəman yoxdur. Bütün süjet boyu yazıçı oxucunu intizarda saxlayır. Acı istehza əsərin ən parlaq məziyyətlərindəndir. Buna ən nümunəvi misal kimi xristian doktrinasının günahı “qanda yumaq” prinsipini hərfi mənada başa düşən hambal zəncilərin dialoqunu göstərmək olar. Onlar bu ifadəni birbaşa “qanla yuyunmaq” kimi anlayırlar.

“Köməkçilər və təhrikçilər” romanında yazıçı şəxsiyyət probleminin yozumunda psixoloji aspektləri ustalıqla ifadə etmiş və bu zaman mövcud

psixoanaliz nəzəriyyələrinə də toxunmuşdur. Belə ki, həkim Hildeqard Vulfun həqiqi adı Bit Pappenheymdir. Onun həm qondarma, həm də həqiqi adı məşhur psixoanalitik Z.Freydin nəzəriyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Pappenheyim - üzərində psixoanaliz metodu ilk dəfə sınaqdan keçirilən və bu metodun çox ciddi təsirinə məruz qalan adamın adıdır (48).

Müalicə nəticəsində xəstə özü elə çılğın vəziyyətə gəlib çıxmışdır ki, psixoanalitik dəhşət içərisində ondan qaçıb yaxasını qurtarmağa məcbur olmuşdur.

Vulfun yeni soyadı da Freyd nəzəriyyəsinin daha bir məşhur fiquru ilə - Canavar Adamla (*Wolf Man*) əlaqəlidir. O, ikili həyat yaşayır: gerçək və psixoanaliz seanslarında yaradılan. Özü də bu iki plan heç vaxt bir-biri ilə kəsişmir. Vulfun həqiqi dostları psixoloqlardan xəbərsizdirlər, psixoloqlar isə Vulfun seansdankənar həyatı haqqında heç nə bilmirlər. Hildeqard Vulfun da həyatı belədir: gəncliyində onu müqəddəs rahib kimi tanıyanlar Parisdəki psixoloq karyerasından xəbərsizdirlər.(49, s.45)

Spark “Köməkçilər və təhrikçilər” romanında daim həqiqət axtarışında olan, Tanrı qarşısında bəraət almaq üçün əzab çəkmiş katolik-qəhrəman obrazı yaratmaq iddiasında deyil. Ona əxlaqsızlığa bulaşmış, əsas dəyərlərini itirmiş dünyanı təsvir etmək üçün şər daşıyıcı olan ifşaçı qəhrəman daha çox əl verir: necə dəyərlər, iki mənfi bir müsbət verir. Bəzi ədəbiyyatçılar Hildeqardı yazığının “Pekhem Ray haqqında ballada” (*The Ballad of Peckham Rye*, 1960) romanındakı qəsəbənin durğun həyatına hərc-mərclik salan, guya alnında kəsilmiş buynuz yerinin çapığı qalmış sərsəri gənc Duqal Duqlas obrazına bənzədirlər.

Hildeqard da Duqlas kimi öz taleyini yaşamaqla yanaşı, həm də Tanrı cəzası funksiyasını daşıyır. Vaxtilə sitayişinə gəlib öz pullarını ona verənlər özləri özlərini cəzalandırıblar: Sparka görə, təzə peyda olan müqəddəslərə, cadugərlərə, saxta dini cəmiyyətlərə inanmaq həqiqi dindən uzaqlaşmaq və cəzaya layiq olan ağır günahdır. Spark psixoloqları da bu sərəya aid edir. Həkim Vulf Hildeqardın obrazı – həmin peşənin kəskin satirik yozumudur. Bununla yanaşı, hər Lukan da, sözün həqiqi mənasında, cinayətkardırlar, Hildeqardla savaşı uduzaraq öz layiqli cəzalarını alırlar.

## 2.2. Mənəvi-dini dəyərlərin insan əxlaqına təsiri

İnsan xarakterinin bədii əsərdə hadisələrin qeyri-müəyyən axınında deyil, xarakterik hadisələrin qanunauyğun inkişafı prosesində, həyati konfliktlər və durumlar içərisində müəyyənləşdiyi məlumdur. Kəskin süjet daxilində hadisələrin bir-birini əvəz etməsi və ədəbi “qabartmalar” vasitəsi ilə diqqətin cəlb edilməsi insanların birtərəfli, sxematik təsvirinə gətirib çıxararsa (*belə halda insan-obraz hadisələri davam etdirən vasitə rolunu oynayır, yəni hadisə əsas, insan və onun xarakteri ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir*), həyati hadisələr içərisində insanın psixoloji dəyişmələrinin verilməsi, hadisələrin obrazı bütövləşdirən vasitə kimi səciyyələndirilməsi, yəni hadisə əsərdə psixoloji aləmi müəyyənləşdirən vasitə olur, insanın xarakteri əsərdəki bütün obrazların qarşılıqlı əlaqələri fonunda açılır (7).

Həyat ziddiyyətlərinin (*ictimai, təsərrüfat-iqtisadi, ailə-məişət və s.*), insani münasibətlərin mürəkkəbliyi, hər gün qəbul edilən informasiyaların artması, müxtəlif ideoloji təsirlər ədəbi müşahidələrin intensiv inkişafını və sayıqlığını zəruriləşdirir.

M.Spark ingilis əxlaq romanı ənənələrinin ən layiqli varisidir. XVIII və XIX əsrlərin romançıları kimi o da oxucunu baş verənlərin hamısından xəbərdar etməyə tələsmir, yalnız həmin an lazım bildiyi fakt və təfərrüatlardan söz açır. Personajlar arasında bütün əlaqələri və qarşılıqlı münasibətləri anlamaq üçün oxucu süjetin gedişini diqqətlə izləməlidir, çünki baş verənlərin bütöv mənzərəsi yalnız sonda məlum olur.

M.Sparkın əsərlərinin əksəriyyətində qəribə, ağlagəlməz hadisələr baş verir. Məsələn, Duqal Duqlasın (*“Pekhem Rey haqqında ballada”*) yerli fabrikin işçilərini, öz əhval-ruhiyyələrini yüksəltmək üçün, növbədən qaçmağa çağırması anlaşılmazdır, çünki onu fabrikə tamamilə başqa məqsəd - əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün dəvət ediblər. Duqalın zahiri görkəmi də qeyri-adidir – sanki anadangəlmə əyri olan çiyinləri, başında hər gələnin əlləməsinə imkan verdiyi və “kəsilmiş buynuzlunun yeri” adlandırdığı şişlər... Məşhur kino ulduzunun zirək əri



Frederik Kristofer (“*Kütlə üçün*”) heç bir aşkar səbəb olmadan intihar edir. Bir-biri ilə düşmənçilik edən rahibələrin amansız mübarizəsində təkcə oğurluq, satqınlıq və saxtakarlıqlardan deyil, həm də gizli dinləmə və çəkiliş üçün ən yeni electron avadanlıqlardan istifadə etdikləri katolik kilsəsində isə lap əcaib işlər baş verir (“*Kru rahibəsi*”). Qədim monastrın divarları arasındakı belə şeytan oyunları 1957-ci ildə katolikliyi qəbul eləmiş yazıçının özünün dindarlığı necə bir araya sığır? Bu təzadın yalnız bir izahı var: Sparkın yaradıcılığında satira dominantlıq edir. Əslində, süjetdə məntiqi yozumu olmayan fantastik gediş hadisənin və ya personajın mahiyyətini açmağa xidmət edən bədii üsuldur.

“Həqiqət xəyaldən qorxuncdur” – “Xanım Brodinin baharı” romanının qəhrəmanı belə deyir, sonradan bu məşhur aforizmi “Qəsdən ləngitmə” romanının personajlarından biri də təkrar edir və bu zahirən paradoksal fikrin belə önə çəkilməsi təsadüfi deyildir. Görünür, yazıçı əmindir ki, çox vaxt özündən nəşə uydurmağa ehtiyac yoxdur, sadəcə, ətrafa göz gəzdirmək, öz keçmişinə nəzər salmaq kifayətdir: heç nə ilə əlamətdar olayan günlərdə və hadisələrdə dəhşət və ikrah doğuran nələrə tapmaq olar (53).

M. Spark hələ ilk romanı “Təsəlliverənlər”də (1957) nümayiş etdirdiyi yazı üslubuna ömrü boyu sadıq qalmışdır. Onun romanları həcmcə elə də böyük deyildir. Personajların sayı da az, uzağı, 10-12 nəfər olur. Yazıçının əsərlərində cürbəcür “möcüzə”lərə yer verməsini isə bəzi tənqidçilər onun irrasionallığa və mistikaya inamasının sübutu kimi dəyərləndirirlər.

“Təsəlliverənlər”in qəhrəmanı Kerolayn Rouz qərribə bir halla qarşılaşır – o, tək qalanda kiminsə diqtəsini və yazı makinasının tıqqıltısını eşidir. Adama elə gəlir ki, Spark baş verənlərə qəsdən birmənalı münasibət bildirmir. Bir tərəfdən, bu, qulaq qarabarması ola bilər, çünki Kerolayn bir müddət əvvəl əsəb pozuntusu keçirmişdir. Digər tərəfdən, Spark köhnə ədəbi üsuldən – “hekayə içərisində hekayə”dən yaradıcılıqla istifadə edir. Belə ki, gözəgörünməz makinaçıya diqtə olunanlar elə Kerolaynın özünün ağına gələn fikirlərdir. Bu obraz sanki iki funksiya yerinə yetirir – Kerolayn eyni zamanda romanın həm personajıdır, həm də müəllifidir. Ancaq necə yozulursa-yozulsun, burada hansısa fəvqəlqüvvənin

müdaxiləsini görməyə əsas yoxdur.

Bəzi tənqidçilər M.Sparkın fəvqəltəbiiliyə maraq göstərməsini onun dini görüşləri ilə bağlayırlar ki, bunu da ciddiyyətə almaq mümkünsüzdür. Yazıçının sözlərinə görə, dini inanc ona mənəvi dəyərlərin müəyyən bir sistemini vermişdir. M.Sparkın yaşca böyü müasirləri Q.Qrin və İ.Vo da katolikliyi qəbul etmələrini oxşar şəkildə izah etmişlər. (11, s.15)

Bununla belə, M.Sparkın katolikliyə münasibəti də birmənalı deyildir. O, katolik kilsəyə mənsubluğun şəxsiyyətə yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşladığına heç də əmin deyildir. “Təsəlliverənlər”də ən kəskin satirik obrazlardan biri başqa adamlara pislik etməkdən zövq alan arsız tamahkar və acgöz, qısqanc katolik qadın Corcina Hoqqdur. Sonrakı əsərlərində də Spark inançlı katoliklərin bir sıra çirkin və satirik obrazlarını yaratmışdır. Katolikliyi yeni qəbul etmiş qadın Sendinin (“*Xanım Brodinin baharı*”) katolik kilsəsinin ağuşunda “xanım Brodidən də betər xeyli faşistlə qarşılaşması” barədə etirafı heç də təsadüfi sayıla bilməz. (14)

Bir katolik kimi Spark ali qüvvənin guya insanı dəyişməyə, onun eyiblərini düzəltməyə qadir olduğuna ümidvar deyildir. Yazıçı insanın özünə qarşı tələbkardır – çox şeyin insanın özündən asılı olduğuna inanır. Dini əxlaq normaları Kerolayn Rouzun üzərinə ağır məsuliyyət qoyur. Eyni zamanda “Təsəlliverənlər”in katolikliyi yenidən qəbul etmiş digər personajı da onun kimi hesab edir ki, “katolik olmaq gözəldir, çünki həyat xeyli yüngülləşir, insanın ruhu asanlıqla nicat tapır və xoşbəxt yaşamaq olar”.

Öz dindəşlarına Sparkın heç də birmənalı münasibəti onun əsərlərinin katolik-oxucularla katolik teologiyasının və kilsə təcrübəsinin müasir problemlərini bilməyənlər tərəfindən fərqli şəkildə anlaşılmasının qismən izah edir. Qeyri-katoliklərin katolikliyi qəbul etmiş Kerolaynın və dindarlıqdan əl çəkmiş Lourens Mandersin sevgi münasibətlərinin mürəkkəbliyini dəyərləndirmək çox çətindir. Eləcə də Cin Teylorun (“*Memento mori*”) mərdliyində və xarakterinin gücündə onun şəxsiyyətinin sadəcə cazibədar cizgilərindən daha artığını görmək də qeyri-katolik üçün əsas deyildir.

Və beləliklə, inançlı katolik olan xanım Dottinin («*Bilərəkdən ləngimə*») bu

qədər aşkar xoşagəlməzliyi də axırdək başa düşülmür. (49)

M.Sparkın əsərlərində dindarların mənfi və ateistlərin müsbət obrazlarına tez-tez rast gəlinir. “Təsəlliverənlər”də də belə obrazlar var: Lourens Mandersin qoca nənəsi Luiza Cepp belələrindəndir. M.Sparkın dostu və bioqrafi Derik Stenford hesab edir ki, Luizada yazıçının ana nənəsinin bir çox cizgiləri vardır. Sparkın nənəsi inanclı sufrajət olub. Luiza Cepp obrazı Corcina Hoqq obrazı ilə tamamilə əks qütbədə dayanır. Hoqq sanki katolik xeyirxahlığının təcəssümüdür – hər halda, o özü belə hesab edir. Ateist Luiza Cepp isə hətta yaşının səksəni keçməsinə baxmayaraq, da qızıl-gümüş qaçaqmalçılığı ilə məşğul olan dəstəyə başçılıq edir. Corcina kütbeyindir, dardüşüncəlidir, ətrafdakılardan şəxsi məqsədləri üçün istifadə edir, onlara əmrlər verməyə çalışır və axırda məlum olur ki, məhz özü cinayət törətməyə qadirdir. Luiza Cepp isə ağıllı və xeyirxahdır, güclü xarakteri və müstəqilliyi seçilir, bununla belə, təhlükəli və xoşəlməz məşğuliyyətə baş qosa da, heç bir vicdan əzabı çəkmir (15).

Spark ilk əsərlərindən insan xislətinin ən təzadlı cizglərinə maraq göstərmiş, həyat hadisələrinin zidiyyətləri və müxtəlifliyi onu özünə çəkmişdir. “Təsəlliverənlər” ümumi bədii ideya ilə deyil, müəllifin iradəsi ilə – oxucu üçün bəzən tamamilə gözlənilməz olan qohumluq əlaqələrin, köhnə tanışlığa görə bir-biri ilə əlaqələndirilən komik personajların başına gələn hadisələrlə yadda qalır. Elə bu əsərdə İ.Vonun əsərlərinin Sparkın yaradıcılığına müəyyən təsiri özünü göstərir.

İ.Vo “Qürub və tənəzzül” (*Decline and Fall*) romanında zarafatla deyir ki, bu kitab “bütövlükdə Polya Pennifizerin yoxa çıxması hadisəsindən ibarətdir” (38). Corcina Hoqq da eyni ilə bu cür “yoxa çıxır”: “O özü otağına keçən kimi yoxa çıxdı. Sadəcə, yox oldu. Onun heç bir şəxsi həyatı yox idi”. Əslində, bu, M.Spark üçün bədii üsuldur: xanım Hoqq yalnız insanlara pislik edərkən mövcuddur, şəxsiyyət kimi isə bir heçdir.

S.Sparkın ikinci romanı – “Robinzon” (1958) onun dini problemlərə həsr olunmuş yeganə əsəridir. Amma formasına görə ingilis ədəbiyyatı üçün ənənəvi olan realist robinzonadadır. Əsərdəki satirik personaj – inadkar və cüvəllağı Tom Uels müxtəlif cür talismanların satışı ilə və qoroskoplardan verən “Sizin gələcəyiniz”



jurnalının nəşri ilə məşğul olur.

Bütün fəvqəltəbii olanlara yazıçının ironik münasibəti hələ “Təsəlliverənlər”də özünü göstərmişdi – “qara messa” ilə məşğul olan və şeytana pərəstiş edən “baron” Stok gülməli personajdır. Spark kistikanı qəbul etmir və buna aldananları hər zaman məsxərəyə qoyur.

“Kru rahibəsi” (*The Abbess of Crewe, 1974*) romanı Sparkın satirik ustalığının yeni bir zirvəsi hesab edilə bilər. Bu, zamandan geri qalmamaq üçün heç nədən çəkinməyən müasir katolikliyin dəqiq və kəskin tənqididir. Mənsəbpərəst və qəddar rahibə Aleksandra monastrda elektron dinləmənin və gizli izləmənin əl-qol açmasında heç bir qəbahət görmür. Roma kardinalına məktubunda o, hətta bütün bunların katolik kanonları çərçivəsində olduğunu düşündüyünü bildirir. Belə ki, dindarların düşüncəsinə ciddi nəzarət və hər cür küfrə, yəni yadfikirliliyə əsrlərin dərinliyindən gələn dözülməzlik katolikliyə həmişə xas olub (49).

Monastrın ideya rəhbərlərindən biri kimi Aleksandranın da iştirakı ilə ruhun paklığı və lütfü haqqında mühakimələr və çağırışlar, dini nəğmələrin oxunması və gözəl şeirlərin qiraəti gizli açılan bol yemək süfrələr, Aleksandranın və həmfikirlilərinin seçkiqabağı ictimai rəy sorğularının nəticələrini müzakirə etdikləri məxfi müşavirələr haqqında söhbətlərlə əvəz edilir.

Aydın olur ki, Aleksandranın rəqibi rahibə Felisitini gələcək seçicilərinin 42 faizi dəstəkləyir. Məxfi müşavirələrdə düşmən qruplaşmanın üzvlərinin söhbətlərinin gizli maqnitofon səsyazısı dinlənilir. Kəskin və maraqlı məişət satirası siyasi satiraya çevrilir. Roman çapdan çıxandan dərhal sonra Sparkın qələmə aldığı hadisələrin bənzəri olan “Uotergeyt işi” ilə bağlı əhvalatlar aşkara çıxdı. Felisitini gözdən salmaq üçün məktub-sənədləri ələ keçirmək məqsədilə onun hücrəsinin qapısını qırıb içəri girən oğru rahibələr, sonsuz paltardəyişmələr, seçkiqabağı ajiotaj və mütləq məxfilik şəraiti, dinlənən söhbətlərin yazıldığı maqnitofon lentlərinin itməsi, təmtəraqlı sözlər və çirkli əməllər - “Uotergeyt işi” ilə üzvi şəkildə tam üst-üstə düşür (12). Aleksandraya müxtəlif ekzotik məkanlardan – Andın, Afrika və ya Tibetin dərinliklərindən birbaşa dərin mənəli

və icrası mümkün olmayan məsləhətlər verən, oralarda yolunu azmış bütperəstləri əsl dinə gətirən rahibə Gertrudanın tarixi prototipi vardır. Gertrudadan çəkinən Aleksandra özünün “xarici işlər naziri”nin fəlsəfi zəkasını xüsusi vurğulayır və onu özünün dahi həmvətəni Hegellə müqayisə edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Guardian" redaktorları olduqca maraqlı bir mövzuda mütəxəssislər arasında sorğu keçirmişdir. İctimai çevrədə, nədənsə, belə bir fikir formalaşmış ki, siyasət, idarəçilik və maliyyə ilə bağlı ən yaxşı kitabları kişilər, dram janrındakı ən yaxşı nümunələri isə qadınlar yazır. Amma əksi də olar biləmi? "Guardian" redaktorları da böyük maraq görən araşdırmasında qadın müəlliflərindən qələmindən çıxmış ən yaxşı siyasi məzmunlu kitabları bir araya gətirmişlər. Sorğuda ictimai həyatın müxtəlif sahələri üzrə peşəkar kimi tanınan qadın liderlər – sahibkar, siyasətçi, redaktor, naşir, professor, modelyer, maliyyəçi, maşınqayırma mühəndisi və s. – iştirak etmişlər. Peşəkarların seçdiyi "Ən yaxşı kitablar" arasında M.Sparkın “Kru rahibəsi” romanı beşinci yeri tutmuşdur (41).

Yazıçının “Təhvılalma” (*The Takeover, 1976*) və “Ərazi hüququ” (*Territorial Rights, 1979*) romanlarında hadisələr 1970-ci illərin ikinci yarısında İtaliyada cərəyan edir. Bunları da sırf satirik əsərlər adlandırmaq mümkün deyil. İroniyadan xali olmasalar da, bu romanlarda Spark öz qəhrəmanlarının psixologiyasına, ictimai dəyişikliklərə, konkret insan talelərinə daha çox diqqət yetirir. “Təhvılalma”, əsasən, zəngin və çox zəngin adamlardan bəhs edir.

Əsərin qəhrəmanlarının həyatı boş və mənasızdır, onlar hətta yaşamağa belə ərinirlər. Spark yenə də personajların məhdud dairəsinə müraciət edir, lakin belə məhdud seçim də cəmiyyətin ictimai və mənəvi tənəzzülünün geniş və inandırıcı mənzərəsini verməkdə yazıçıya mane olmur. Cinayətkarlığın artması, ziyalıların bir qisminin bütperəstliyə təzim etməsi, ənənəvi mənəvi normalara biganəlik... bütün bunlar əsərdə öz əksini tapır.

Növbəti dəfə varlı italyalı Bertoya ətə gedən varlı amerikalı Meggi Redkliffi keçmiş dostu və baş məsləhətçisi Quberta Mallideyndən ta qızıl-ziynət əşyalarını oğurlayan əsil quldurlaradək ətrafındakı hamı daim soyur. Özü də çox adi şəkildə... Həm də bu, yeri gəldi-gəlmədi, “qlobal” sözünü işlədən Koko de Reno

adlı argentinalı əclaf kimi miskinlərdir. Təkcə varlılar deyil onların hesabına tüfeylilik edən fırıldaqçılar da, əvvəllər mənəvi dəyərlərin mühafizi olan və alverçi əxlaqına qarşı səbatlı yaradıcı ziyalılar da var.

Savadlı və zahirən ziyalı, yazdığı pyeslər Parisdə uğurla nümyiş etdirilən Qubert Mallideyn prinsipsiz bir adamdır. Megginin evində yaşayarkən vicdanı əzabı çəkmədən onu qarət edir: qədim mebellərini, Qoqenin və Konsteblin rəsmlərini ustalıqla işlənmiş saxtasına dəyişir. O heç də varlıları soyub, kasıblara yardım edən veyirxah qukdur da deyil. – Mallideyn eyni soyuqqanlıqla yanındakı katibəsi Paulinanı da aldadır. Əsərdə bu obrazla bağlı başqa bir mühüm ideya da var – dini etiqaadın böhranı. Mallideyn iddia edir ki, o bu əyalətdə ənənəvi olaraq səcdə edilən ilahə Diananın birbaşa varisidir. Mallideyn xristian kilsəsinə qarşı qoymaq üçün “Diana kilsəsi” yaradır, lakin bu onun yeziudlərlə dostluq əlaqələrinə heç də mane olmur. Özünə tərəfdarlar və ardıcılar yığan “Diana kilsəsi” dinin əleyhinə çıxır – qədim romalılarına məxsus bürüncəklərdə ibadətə axırı dava-dalaşla qurtarır.

Romanda katolik kilsəsinin rahibləri də müsbət obrazda verilmirlər. İtirdikləri dindarları geri qaytarmağa çalışarkən onlar hər cür hiyləgərliyə və yeni adətlərə hazırdırlar. Spark “rəqs edən yepiskoplar və kardinallar” haqqında acı istehza ilə söz açır. Mənəviyyat tənəzzülə uğraması müxtəlif formalarda baş verir. Bu tənəzzülün daha aşkar rəmzlərindən biri dələduz Mallideyndir. Romandakı personajlardan heç birinin - nə rəqib-yezuitlərin, nə soyub-taladığı Megginin, nə daim alçaltdığı Paulinanın onu qınamaması da maraqlıdır. Hər kəs istədiyini edtməkdə sərbəstdir – yazıçı belə açıq əxlaq nisbilyini qəbul edə bilmir. Romanda “zamanənin sonu” motivi israrlı bir şəkildə səslənir – Culian Haksli və Pelam Qrinvil Vudhaus vəfat ediblər, onların ardınca Qərbin ənənəvi humanist mədəniyyətinin son təmsilçiləri gəlir. Sparka görə, onları əvəz etməyə kimsə yoxdur. Yazıçı nəinki “Memento mori”nin mövzusuna qayıdır, hətta onu bir qədər genişləndirir. Həm romandakı personajlar, həm də hekayəçi cəmiyyəti bürümüş ümumi böhrandan danışır. Böhran təkcə iqtisadi həyatda deyil, mənəviyyatı da özünü büruzə verir.



Sparkın erkən yaradıcılığında məişət satirası üstünlük təşkil edirdisə, ötən əsrin yetmişinci illərindən– “Kru rahibəsi”ndən sonra o, ictimai və hətta siyasi satiraya daha çox müraciət edir. (49)

Bədii ədəbiyyatda insanın xarakterinin konfliktlərdə və mübarizələrdə formalaşdığı adi həqiqətdir. Lakin düşdüyü mühitdə konfliktlərin müxtəlifliyi, ziddiyyətlərin kəskinliyi, mübarizənin daha da güclü olduğu zamanlarda imkanların daxilində mübarizə aparır. Universal insan tipini fərqləndirən cəhət odur ki, burada insan, bəzən təbii imkanlardan daha artıq gücə malik olur. Burada söhbət təbii ki, fiziki gücdən deyil, mənəvi-psixoloji, daxili intellektual səviyyədən söhbət gedir.

M.Sparkın qəhrəmanlarını müxtəlif sitasiyalarda “sınağa çəkir”, onların düşdükləri mühitdəki davranışlarını, mübarizə metodlarını özünəməxsus satirik boyalarla təsvir edir.

### 2.3. Mənəviyyatsızlığın satirik ifşası

XX əsr tarixi Sparkın belə bir qənaətini təsdiq edir ki, insanı azad iradədən, yəni nicat və nifrin arasında seçimdən məhrum etmək - onu öldürməkdən də ağır günahdır. Adamların və onların şüurunun manipulyasiyasına yazıçı alçaq və mənfur, amma müəyyən şeytani qüvvəyə malik “manipulyatorlar”ın təsiri obrazını yaratmaqla qibtəolunacaq dərəcədə dönə-dönə qayıdır (13).

M.Sparkın ən məşhur romanlarından olan “Memento mori”nin (1959) epigrafi belədir: “Ölüm, Məşhər, Cəhənnəm və Cənnət”. Katoloklərin “Əsas katexizise”sində ifadə olunan bu gerçəklik insanı tək-cə maddi həyat haqqında deyil, həm də mənəvi aləm haqqında düşünməyə vadar edir.

Əsərin birinci fəslə belə başlayır:

*“The telephone rang. She lifted the receiver. As she had feared the man spoke before she could say a word. When he had spoken the familiar sentence she said, “Who is that speaking, who is it?”*

*But the voice, as on eight previous occasions, had rung off. Dame Lettie telephoned to the Assistant Inspector as she had been requested to do. “It has occurred again,” she said.*

*“I see. Did you notice the time?”*

*“It was only a moment ago.”*

*“The same thing?”*

*“Yes,” she said, “the same. Surely you have some means of tracing-”*

*“Yes, Dame Lettie, we will get him, of course.”*

*A few moments later Dame Lettie telephoned to her brother Godfrey.*

*“Godfrey, it has happened again.”*

*“I’ll come and fetch you, Lettie,” he said. “You must spend the night with us.”*

*“Nonsense. There is no danger. It is merely a disturbance.”*

*“What did he say?”*

*“The same thing. And quite matter-of-fact, not really threatening. Of course the man’s mad. I don’t know what the police are thinking of, they must be sleeping. It’s been going on for six weeks now.”*

*“Just those words?”*

*“Just the same words—‘Remember you must die’—nothing more.”*

*“He must be a maniac,” said Godfrey.”(29)*

Tərcüməsi: “Xanım Letti avtoruqkanı doldurdu və davam etdi: “Düşünmək olar ki, zaman ötdükcə sən özünə yaxın olan mövzunu belə yaxşıca mənimsəyə biləcəksən. “Soyuq müharibə”nin qanımızı qaraltığı bu günlərdə, doğrudan da, hazırkı duman və alatorandan büllur kimi təmizliyi yüksəlmək lazımdır”.

Telefon zəng çaldı. Qadın dəstəyi götürdü və elə bundan da qorxurdu – kişi öz sözünü deyə bildi. Tanış dəhşətli ifadənin cavabında qadın yalnız bunu dedi:

- Kimdir, bu danışan, telefondakı kimdir?

O səs artıq doqquzuncu dəfə idi susdu və telefonun fiti eşidildi  
Xanım Letti, ona deyildiyi kimi, inspektorun köməkçisinə zəng etdi.

- Yenə həminki idi, - dedi.

- Aydındır. Vaxtı qeyd etdiniz?

- Təxminən bir dəqiqə əvvəl.

- Həmin sözlər?

- Hə, - dedi, - həminin özü idi. Şübhəsiz ki, onu tapmaq üçün əlinzdə vasitələr vardır...

- Hə, xanım Letti, əmin olun, o əlimizdən qurtula bilməyəcək.

Bir neçə dəqiqədən sonra xanım Letti qardaşı Qodfriyə zəng elədi.

- Qodfri, yenə həmin ki idi.

- Bu dəqiqə gəlirəm, Letti, - qardaşı dedi, - Bizdə gecələyərsən.

- Boş şeydir, Mənə qorxu yoxdur. Tərbiyəsizlikdən başqa bir şey deyil.

- Nə dedi?

- Həmin sözləri. Və çox sakit, hədə-qorxusuz. O, əlbəttə, dəlidir. Bilmirəm, polis daha nə haqda fikirləşir, hamısı yatırlar orda. Az qala altı həftədir ki, davm edir bu.

- Özü də tamamilə eyni şey?

- Hə, tamamilə: "Unutmayın, sizi ölüm gözləyir". Bir kəlmədə də artıq söz demir.

- Hansısa manyakdır, - Qodfri dedi."

Mənəviyyatı formalaşdıran mənəvi dəyərlər hər bir toplumun həyat tərzindən, insanların birgə aşıyışından doğan ümumi və ayrılıqda hər bir fərdin baxışlar sistemidir. Spark ingilis cəmiyyətinin mənəvi prinsiplərinin bəzi cəhətlərini "Memento mori"də bariz şəkildə verməyə çalışmışdır. Həm də bu zaman fantaziyanın gücündən məharətlə istifadə edə bilmişdir. Əslində, hadisələrə fəvqətabii güclərin müdaxiləsini görməyə əsas yoxdur. Əsərin personajlarının əksəriyyətinə telefonla zəng edən naməlum şəxs eyni sözləri deyir: "Unutmayın, sizi ölüm gözləyir". Polis zəng edən kimliyini müəyyənləşdirməkdə acizdir.



Spark bilərəkdən sirri açmır. Personajlardan biri hətta hesab edir ki, bu, “kütləvi əsəbilik”dir. Bu, yarıfantastik ehtimal – naməlum zəng – ruhu çoxdan ölmüş adamlara qəti hökmü ifadə edən uğur bir üsul hesab edilə bilər. Əsər qocalığın soyuq və kədərli günləri, insan həyatının qaçılmaz qürubu haqqındadır. Adətən, patetetik xarakter daşıyan bu mövzunu Spark kəskin satirik üslubda, hətta qrotesk kimi qələmə almışdır. Şən və maraqlı gənclik illərini çoxdan arxada qoyan əsas personajlar iki dünya müharibəsini, Britaniya imperiyasının süqutunu görmüşlər. Lakin sanki heç nəyin fərqində olmamış, heç nə hiss etməmişlər. İngilis cəmiyyətində müəyyən bir tarixi mərhələnin başa çatdığı əsər boyu özünü aydın şəkildə büruzə verir. Ahıl yaşda olmalarına baxmayaraq əsərdəki personajlar hələ də cılız ehtirasların və maraqların əsiridirlər. Onların indiki həyatını keçmişin çirkli sirləri “qıdalandırır”. Hamısı sosial-psixoloji durğunluq içərisindədir – çoxdan ötüb-gedən zaman sanki onlar üçün sanki dayanıb. Yazıçı özlərinin kasıb həmvətənlərinin güzaranından xəbərsiz ömrü boyu rahat və firavan yaşayan orta təbəqə ahıllarının ümumi portretini yaradır.

Təbii ki, yazıçı özü qocalığı eyib saymır, əsərlərində lap qocalanadək məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olmuş Tisian, Höte, Volter, Verdi, Renuar kimi dahi şəxsiyyətlərin adlarını çəkir.

Yazıçı öz personajlarının hansı xüsusiyyətlərini qamçılıyır? Əsasən, mənəviyyətsizliyi və aşkar tüfeyliliyi.

Pivəbişirən firmanın varlı sahibi Qodfri Kolston uzun ömür yaşasa da, özünü əsl centlmen hesab edən, amma boş vaxtlarında kibrit dənələrini ikiyə bölüb, bir qutudan ikisini çıxaran xəsis ədəbazın biridir. Uzun ömrü boyu “yorulmadan” xeyriyyəçiliklə məşğul olan və yalandan kömək etməyə çalışdığı adamlardan zəhləsi gedən bacısı Letti də elə onun tayıdır. Bir qədər əvvəl vəfat etmiş rəfiqəsi Liza Bruk öz ərini dəlixanaya yatırmış fırıldaqçı və şantajçıdır. Yarım əsr əvvəlki ədəbi çəkişmələrin iştirakçısı olan Hay Lit və Pepsi Mennerinq də onlardan fərqlənmirlər.

Yaşı yetmiş keçən hər bir tanış haqqında bədənin hərəratinə, ürək döyündüsünə və əsəbi vəziyyətinə qədər hər şeyi qeydə alıb kartoteka düzəltdi.

sosioloq Alek Uorner tamamilə boş bir işlə məşğuldur. İlk baxışda onun topladığı məlumatların uzunömürlülüüyü tədqiq edənlərin kəmə gələ biləcəyini düşünməklərdir. Bununla belə, Apark üçün Alek, hər şeydən əvvəl, “vicdanı sızlamadan öz marağını təmin etmək naminə hər cür pislik edən” mənəviyyətsizdir. O, yalnız bioloji varlıq kimi gördüyü insanlara insanlara, istisnasız olaraq, fizioloji ölçülərlə yanaşır.

Spark üçün isə mənəviyyət hər şeydən üstündür. Onun yoxluğu - ən dəhşətli bələdir. Mənəviyyəti olanlar romanın bir qütbünü, olmayanlar digər qütbünü təşkil edir. Romanda mənəvi dəyərlərin daşıyıcı xanım Çarmian Payper və onun keçmiş ev qulluqçusu və dərd ortağı Cin Teylordur. Çarmian uzaq keçmişdə yazıçılıqla məşğul olub, sonralar onun kitabları unudulub. Ancaq uzun bir ömür yaşadığına görə öz keçmiş şöhrətinin qayıtmasını da bilir. Çarmian fiziki cəhətdən zəif olsa da, mənən güclüdür. Bu da ona qocalıq əngəllərini dəf etməyə imkan verir. Yazıçı bu qadının təkliddə çay içməsinə bədii cəhətdən elə inandırıcı qələmə alır ki, onun onun yenilməz həyat eşqinə heyran qalır.

Cin Teylor Çarmiana mənən çox yaxındır. Ölümdən qətiyyənlə qorxmamaları onları daha da yaxınlaşdırır. Cin öz fikirlərini belə bir afizmlə ifadə edir: “Yetmiş keçəndən sonra elə bil müharibədəsən. Bütün dostlar ya itkin düşüblər, ya da ölüblər, sən isə sanki döyüş meydanındasən, ölümlər və can verənlər arasında, hələ ki, sağsan” (“*Being over seventy is like being engaged in a war. All our friends are going or gone and we survive amongst the dead and dying as on a battlefield*”). (14, 36)

Döyüş meydanında olduğu kimi, Cin də öz mənəvi ləyaqət hissini və əqli sayıqlığını qoruyub saxlaya bilir. Onun “ahıl yaşda səni ölümün gözlədiyi barədə düşüncələrə alışmaq çox çətinidir” və “bu fikri gənc yaşdan əxz etməlisən” sözləri yüksək nəcibliyin ifadəsi kimi səslənir. Əxlaqi normalara daim sadıq qalan Cin Teylor bütün həyatını ədalət hissi ilə yaşayır. Məhz bu hiss onu ömrünün son çağında Çarmianın sirrini açmağa təşviq edir. Axı, həyat mürəkkəb və dəyişkəndir. Bu gün ali həqiqət Cin Teylordan Çarmianı satmağı tələb edir, belə ki, bunun o xanım üçün indi heç bir əhəmiyyəti yoxdur, amma Qodfrini Meybl Pettiquunun iti

caynağından xilas edə bilər. Xanm Pettiqrü romanda məhz əxlaqsızlıq və mənəviyyatsızlıq qütbündə möhkəm qərar tutanlardan biridir. Bu obraz sanki Corcina Hoqq obrazının davamıdır. Xanm Pettiqrü və onun oxşarları ingilis burjua cəmiyyətinin dəhşətli törəmələridir. Adam arasında ictimai əxlaqın və davranış qaydalarının ən sərt müdafiəçisi kimi görünsələrdə, əslində, onlar tamamilə və birdəfəlik mənəviyyatsızlaşmış şəxslərdir. Yalan və riyakarlıq onların iliyinə elə işləyib ki, məsələn, xanm Pettiqrü hətta özü-özünü aldadır: “O, sanki heç olmayıbmiş kimi, hər cür pisliyin və narahatlığın üstündən qələm çəkməkdə mahir idi”. On il əvvəl gedişi maska sifətinə elə yapışmış ki, xanm Pettiqrü özünün və ətrafdakıların qayğısını çəkdiyinə səmimi qəlbədən inanır. O, pul əldə etmək üçün heç nədən çəkinmir – şantajda da əl atır, cinayətə də. Pul ona insanlar üzərində hökmranlıq etmək, uzun illər nəsibi olan mütliyə, acizliyə görə qisas almaq üçün lazımdır. Xanm Pettiqrü mənəvi eybəcərliyin təcəssümüdür. Onun pula görə Çarmiani şantaj edən keçmiş sahibəsi Liza Bruk da o cümlədən... Həmçinin varisi kimi nəzərdə tutduğu adamları özünə tabe etmək üçün hər dəfə vəsiyyətini təzədən yazan xanım Letti... Pulun hökmranlığı keçicidir. Spark buna heç bir şübhə yeri qoymur. Liza Brukun mirası əvvəlcə başdanxarabərinə, sonra isə çoxdan gözlədiyi var-dövləti nə edəcəyini bilməyən xanm Pettiqrüya qismət olur. Pettiqrü qocadır və pul heç ona da lazım deyil, amma var-dövlət sahibi kimi o, bundan belə hər xırda məsələyə görə ətrafdakıları alçaltmaq haqqı olduğunu düşünür. Yazıçının bu qadın haqqındakı son xatırlatması ironiya ilə doludur: “Birinci insultdan sonra o, cənubi Kenqstonda mühmanxanaya yerləşib. Müntəzəm olaraq saat on birə yaxın Harrodz-banka gəlir, orada mehmanxananın özü kimi yaşlı sakinləri ilə görüşür, onlarla buradakı xidmətin pisliyindən şikayətlənir və qulluqçulara, xörəkpaylayanlara, inzibatçılara necə hiylə gəlmək barədə düşünür. Axşamlar isə onun yeməyə çağırış zəngini gözləmədən qarşısına çıxanları və yanından keçənləri itələyərək salonun qapısının yaxınlığında əlverişli bir yer tutmağa tələsdiyini görmək olar”.

“Memento mori”də amansız sərt ironiya – personajların eyiblərinə satirik ifşası üçün əsas vasitədir. Müəllif hər şeyi qabaqcadan bilir və buna görə də öz



personajlarına kənardan baxır: “Xanım Entoni fəhmlə bilirdi ki, xanım Pettiquro xeyirxah qadındır. Fəhmi xanım Entonini aldadırdı”.

“Xanım Cin Brodinin baharı” (1961) romanında M.Spark tək-cə mənəviyyat məsələlərini deyil, həm də faşimin Britaniyadakı təzahürlərinin ideya köklərini tədqiq edir. Məktəb müəllimi xanım Brodi öz şagirdlərinə “qəbilə”, “cəmiyyətin qaymağı” ideyasını təlqin edir. “Bu cəsur və duyğusal qadın işi şagirdin beyninə bilik yeritmək deyil, beyini orada yerləşən düşüncələrdən uzaqlaşdırmaq, ona təzə bir baxış bucağının gözəlliyini verməkdir” (14-1)

Özünün adamayovuşmazlığı ilə Brodinin “qəbilə”si xoş qarşılanacağı, amma heç vaxt tamhüquqlü üzvü ola bilməyəcəyin ənənəvi Britaniya klubunu xatırladır. “Xanım Cin Brodinin baharı” cəmiyyətin təsiri altında, adətən, bir baş qəhrəmanın formalaşdığı klassik tərbiyə romanlarının qəribə tərzdə dəyişdirilmiş bir növüdür. Burada vəziyyət başqadır: xanım Brodinin başçılığı altında kollektiv qəhrəman - altı qızdan ibarət “qəbilə” formalaşır. O, öz “qəbilə”sinə ətrafdakı hər şeydən üstün olmaq hissi aşılayır. Maraqlısı odur ki, bu, gerçəkliyə deyil, “ömrünün bahar”ında olduğunu güman edən xanım Brodinin öz fantaziyalarına söykənir. Bəs niyə Brodinin şagirdləri özlərini seçilmişlər hesab edirlər? “Biz hamıdan üstünük” ideyası “qəbilə”yə daxil olmayanların hamısına qarşı sayqısızlıq, etinasızlıq yaradır. “Qəbilə”nin özündə də bərabərsizlik hökm sürür: xanım Brodi də daxil, hamı kütbeyin və bacarıqsız Meri Makqreqoru lağa qoyur. Meriyə yaxşı münasibət göstərmək - hamını ümumilikdə birləşdirən nələrisə dəyişmək deməkdir. Ətrafdakılara belə kor-koranə tabe olmaqdan hər cür antibəşəri ehkamı qəbul etməyə cəmi bir addım qalır.

Altı qızdan biri – Sendi öz müəllimini “anadangəlmə faşist” adlandırır. Burada müəyyən bir şişirtmə yocdur ki, “çoşqagözlü”yü və digər bu kimi pis xüsusiyyətləri daim qəsdən vurğulanan Sendini müəllif ideyalarının carçısı hesab etmək olarmı? Sendi zirək, soyuqqanlı, yaşına uyğun olmayan tərzdə ağıllıdır. Amma onun içərisində xoşagəlməz şeylər də var – şəkkakdır, qəlbi rahatsızdır, adamları sevmir, heç kimə inanmır. Bu da onu katolik kilsəsinə aparıb çıxarır.

Yazıcının xanım Brodiyə yanaşması da ikili səciyyə daşıyır. Bəzi tənqidçilər

hesab edirlər ki, xanım Brodinin siyasətə, qadınlara, incənətə və dinə münasibəti faşistlərə yaxındır (*İrvin Meylin*). Bəzilərinin fikrincə isə, xanım Sparkın öz yaratdığına (*xanım Brodiyə*), müəyyən mənada, məhəbbəti var, ironiyalı münasibətinə rəğmən, onu sevməyə də qadirdir (*Patrisiya Stabbs*).

Əslində isə, xanım Brodi – faciəvi-komik bir personajdır. Özünü insanların taleyinə hökm verən ilahi qüvvə sayaraq o, çiyininə gücü çatmayan yük götürür. Özü üçün nümunə seçdikləri nüfuzu olamayanlardır. Xanım Brodinin Hitlerə və Mussoliniyə rəğbəti anadangəlmə deyildir, 1930-cu illər ingilis cəmiyyətində xırda burjua təbəqələri üçün faşizm ideyalarının cazibədarlığını əks etdirir. Onun mövcud mühitdə - hökmranlığını dörd divarla məhdudlaşdığı sinif otağında faşist ideyalarını gerçəkləşdirmək imkanı yoxdur. Amma Spark xanım Brodidə potensial təhlükəni görür və eyni zamanda, yazıçının fikrincə, o, bədbəxt, uğursuz bir adamdır, tərbiyəsinin, ətrafının, düşdüyü vəziyyətin, hətta özünəməxsus tərzdə bağlandığı şagirdlərinin – bir sözlə, cəmiyyətin qurbanıdır.

Xanım Brodi öz xüsusiyyətlərinə görə XIX əsr ədəbiyyatının kəşfi olan və bir sıra yazıçıların hüsn-rəğbətlə qələmə aldıkları “xırda adam” obrazına çox yaxındır. Məktəbdən məcburən getməsi, həqiqətən də, onun üçün faciədir. Amma XIX əsr ədəbiyyatındakı “xırda adam” ədalətsiz sosial şərtlər altında əzilsə də, şəxsi taleyindəki faciəyə baxmayaraq, özündə böyük insanlıq yükü daşıyır. XX əsr ədəbiyyatında isə bu obraz bir qədər dəyişir, çünki həyat özü göstərir ki, “xırda adam” əlinə imkan keçən kimi özündən aşağıları, hətta vaxtilə özünün məruz qaldığından da artıq dərəcədə, əzməyə və alçaltmağa qadirdir. Mənəviyyətliliğin, humanistliyin yerini bir çox hallarda hökmranlıq istəyi əvəz edir. Müasir kapitalizm cəmiyyətində bu meyil müxtəlif şəkildə, çox vaxt bir-birinə əks formalarda özünü büruzə verir. Məsələn, məktəbin direktoru xanım Makkey “kollektiv məsuliyyət” ideyasını – başqa sözlə, şəxsiyyətin “hamarlanmasını”, kollektivə qarışmasını təbliğ edir. Xanım Brodi isə, sanki, “hər şeyə qadir şəxsiyyət” uğrunda mübarizə aparır, əslində isə, onun “qəbiləsi” də bu “qəbilə”yə mənsub olmayanlar qədər əzilmiş və hər cür müstəqillikdən məhrum vəziyyətdədir.

Bu romanda da “ədalətli satqınlıq” motivi yenidən özünü göstərir. Səndi

müəlliminin baxışlarında və metodlarında gizlənən təhlükəni başqalarından daha yaxşı anlayır və vicdanının səsinə qulaq asır. Buna görə də “satqın” Sendinin cavabında heç bir “tapmaca” yoxdur: “Sadiqliyi haqq etməyənləri satmaq olmaz”. Bu aforizmdə dərin məna var. Xanım Brodi öz “qəbilə”sinin üzvlərini ömrün “baharı”dan əvvəllərində satıb. Belə ki, hər şeylə maraqlanan kiçik qızları heç vaxt olduqları kimi görməyərək onlara yalnız yetərinə sərt pedaqoji eksperimentə yarayan material kimi baxıb.

“Qəbilə”dəki qızların öz fərdiliklərini getdikcə itirməsi xanım Brodinin heyranı olan rəsm müəllimi Teddi Lloydun portretlərində özünü büruzə verir – qızların hamısının çəkdiqləri rəsmi xanım Cin Brodiyə oxşadır.

Spark xanım Brodinin obrazını, əsasən, onun şagirdlərinin müxtəlif yaşlardakı qavrayışlarına uyğun təsvir edir. Bu qavrayışın çoxtərəfliliyi və əhatəliliyi, hər şeydən əvvəl, zaman qatlarının sərbəst şəkildə yerdəyişməsi ilə təmin edilir.

Əsərdəki bu parça da belə deməyə əsas verir:

“Then suddenly Sandy wanted to be kind to Mary Macgregor, and thought of the possibilities of feeling nice from being nice to Mary instead of blaming her. Miss Brodie's voice from behind was saying to Rose Stanley, *"You are all heroines in the making. Britain must be a fit country for heroines to live in. The League of Nations . . ."* The sound of Miss Brodie's presence, just when it was on the tip of Sandy's tongue to be nice to Mary Macgregor, arrested the urge. Sandy looked back at her companions, and understood them as a body with Miss Brodie for the head. She perceived herself, the absent Jenny, the ever-blamed Mary, Rose, Eunice and Monica, all in a frightening little moment, in unified compliance to the destiny of Miss Brodie, as if God had willed them to birth for that purpose.

*She was even more frightened then, by her temptation to be nice to Mary Macgregor, since by this action she would separate herself, and be lonely, and blameable in a more dreadful way than Mary who, although officially the faulty one, was at least inside Miss Brodie's category of heroines in the making. So, for good fellowship's sake, Sandy said to Mary, "I wouldn't be walking with you if Jenny was here." And Mary said, "I know." Then Sandy started to hate herself*



again and to nag on and on at Mary, with the feeling that if you did a thing a lot of times, you made it into a right thing. Mary started to cry, but quietly, so that Miss Brodie could not see. Sandy was unable to cope and decided to stride on and be a married lady having an argument with her husband:

"Well, Colin, it's rather hard on a woman when the lights have fused and there isn't a man in the house."

"Dearest Sandy, how was I to know . . ."

As they came to the end of the Meadows a group of Girl Guides came by. Miss Brodie's brood, all but Mary, walked past with eyes ahead. Mary stared at the dark blue big girls with their regimented vigorous look and broader accents of speech than the Brodie girls used when in Miss Brodie's presence. They passed, and Sandy said to Mary, "It's rude to stare." And Mary said, "I wasn't staring." Meanwhile Miss Brodie was being questioned by the girls behind on the question of the Brownies and the Girl Guides, for quite a lot of the other girls in the Junior School were Brownies. "For those who like that sort of thing," said Miss Brodie in her best Edinburgh voice, "that is the sort of thing they like." So Brownies and Guides were ruled out. Sandy recalled Miss Brodie's admiration for Mussolini's marching troops, and the picture she had brought back from Italy showing the triumphant march of the black uniforms in Rome.

"These are the fascisti," said Miss Brodie, and spelt it out. "What are these men, Rose?" "The fascisti, Miss Brodie." (9, s.24-25)

(Tərcüməsi: "...Qəfildən Səndi Meri Makqreqora xeyirxahlıq etmək istədi və düşünməyə başladı: Merini ələ salmaqdan əl çəksə və ona qarşı mərhəmət göstərsə, özünə necə də yaxşı olar. Arxadan xanım Brodinin Rouz Stenliyə dedikləri eşidilirdi:

- Qızlar sizin hamınız qəhrəman olmalısınız. Britaniya qəhrəmanların yaşaya biləcəyi ölkə olmalıdır. Millətlər liqası...

Səndi ələ ağzını xoş sözlərlə doldurmuşdu ki, Meri Makqreqora müraciət etsin xanım Brodinin burda olduğunu xatırladan səsi onun istəyini gözündə qoydu.

Qızlara sarı boylananda ona elə gəldi ki, hamısı başı xanım Brodi olan vahid bir bədəndi. Dəhşətli bir anda Sendiyə elə gəldi ki, o özü, burda olmayan Cenni, daim hər şeydə günahkar olan Meri, Rouz, Yunis və Monika – hamısını eyni tale birləşdirir – xanım Brodiyə tabe olmaq, sanki sanki Tanrı özü onları bunun üçün yer üzünə göndərib.

Bundan sonra bayaqkı Meri Makqreqora mərhəmət göstərmək istəyi onu daha da çox qorxutdu, çünki bununla o özünü başqalarından ayıra bilərdi və təcrid edilərdi, rəsmən hər şeydə günahkar sayılan, amma bütün hallarda xanım Brodinin qəhrəman kimi tərbiyə etmək istədiyi qrupun içərisində olan Meridən də artıq məzəmmət alardı. Buna görə də yoldaşlıq naminə Səndi Meriyə dedi:

- Cenni burda olsaydı mən heç zaman səninlə getməzdim.

Meri isə cavab verdi:

- Bilirəm.

Bu zaman Səndi özünü nəyi çox edirsənsə, deməli, o, doğrudur düşüncəsi ilə özünə qınayaraq, yenidən Merini adəti üzrə lağa qoymağa başladı. Xanım Brodi eşitməsin deyər, Meri sakitcə ağladı. Səndi buna dözə bilməzdi və irəli yeriyib, ərini danlayan arvad sayacağı dedi: “Bilirsən, Kolin, əgər evdə işıq sönürsə və kişi lampanı dəyişməyi bacarmırsa, onda istənilən qadında dözümlük tükənir”. – “Dəyərli Endi, mən bunu hardan bilim ki...”

Omlar Medouzu keçmişdilər ki, qarşılarına bir qrup skatuçu-qızlar çıxdı. Meri anasından ayrılmış bala kim istisna olmaqla qızlar hamısı düz qabağa baxaraq qürurla irəli addımladılar. Yalnız Meri Brodi klanından daha şax qamətli və sərbəst görünən göy geyimli böyük qızlara baxa-baxa qaldı. Həmin qızlar keçib getdikdən sonra Səndi Meriyə dedi:

- Nə boş-boş baxırsan.

- Mən elə baxmıram.

Arxadan gələn qızlar xanım Brodidən skautlar, braun-haydlar haqqında sual verdilər, çünki onların məktəbindəki kiçik yaşlı məktəblilərin əksəriyyəti skautlar drujinasına daxil idilər.

Xanım Brodi Edinburq aksentini yamsılayaraq cavab verdi:

- Belə təşkilatları xoşlayanlar üçün lazım olan elə budur.

Beləliklə, skautlar və braunlar qanundankənar elan edildilər. Səndi xanım Brodinin şax addımlayan Mussolini dəstələrinin İtaliyadan gətirdiyi, qaraköynəklilərin qələbə marşının əks olunduğu fotosəkillərə necə heyranlıqla baxdığını xatırladı.

- Bunlar faşistlərdir, - xanım Brodi izah eləmişdi və hərfbəhərf təkrar eləmişdir: - Bu adamlar kimdir, Rouz?

- Faşistlərdir, xanım Brodi”).

Həcminə görə o qədər də böyük olmayan əsərin zaman sərhədləri çox genişdir – 1930-50-ci illəri əhatə edir. Zamanla belə sərbəst davranılması müasir nəsrin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Ancaq Sparkın əsərlərində bu müasir üsul klassik ingilis romanınıdakı öz qəhrəmanları haqqında hər şeyi bilən və oxucuya sərbəst müraciət etmək hüququndan istifadə edən hekayəçi fiquru ilə üzvi şəkildə əlaqələnir. Məhz hekayəçi hadisələrin əsas təhkiyə xəttini öz bildiyi kimi düzüb-qoşur, otuzuncu illərin hadisələrini bu günün baxışı ilə dəyərləndirir, təshih edir. Belə yanaşma – keçmişə gələcəkdən baxmaq – “Xanım Brodinin baharı” romanını bu gün də aktual edir.

Xanım Brodi “ömrün baharı”nda tam iflasa uğrayır – bu, tarixi ədalətdir və həyat həqiqətinə tam uyğundur – Britaniya faşizminə öz səsini gur çıxarmaq nəsbət olmadı. Ancaq eyni zamanda xanım Brodinin fəaliyyətinə tarixi keçmiş kimi baxmaq da düz deyil, Britaniyada güclü hakimiyyət tərəfdarları, yüksək təbəqənin ənənəvi imtiyazlarının müdafiəçiləri hələ də qalmaqdadır.

Müəirl Sparkın “Xanım Cin Brodinin baharı”, haqlı olaraq, ingilis antifaşist ədəbiyyatının ən mühüm nümunələrindən sayılır. Əsər siyasi aktuallığını iirməyib. Bədii söz usatsı kimi Spark hadisə yerində ab-havanı çox böyük məharətlə verməyi bacarır.

Tanınmış rus ədəbiyyatşünası Georgi Andreyeviç Ancaparidze yazır: “Edinburqdakı dostlarım Sparkın vaxtilə təhsil aldığı və xanım Brodinin işlədiyi



məktəbin prototipi olan Gillespi adlı qız məktəbini mənə göstərməyi qərara almışdılar. İliq yay səhəri idi. Bəlkə elə bu səbəbdən də evdarlıq məşğələlərinin keçirildiyi siniflər və otaqlar, yanbayan düzölmüş tikiş maşınlarını və cürbəcür mətbəx əşyalarını nəzərə almasaq, bomboş idi. Mən bu qədim, xudmani və səliqə-sahmanlı binanı dərhal tanıdım və bir anlıq mənə elə gəldi ki, bu dəqiqə qapı açılacaq, cəld və qədd-qamətli xanım Brodi içəri girəcək, qızlara vurma cədvəlini öyrətmək əvəzinə özünün sevimli Cottosu haqqında danışmağa başlayacaq...” (28)

Yeri gəlmişkən, amerikalı tənqidçi Rocer Kimbal (*Roger Kimball, 1953*) Sparka həsr etdiyi məqalədə yazır ki, o, Gillespi məktəbinə beş yaşında getmiş və orada on iki il təhsil almışdır. Sonralar həmin illəri belə xatırlamışdır: “Həyatımın bu ən mühüm illəri mənə məni məinki şəxsiyyət kimi formalaşdırmışdır, həm də gələcək yazıçı kimi mənə son dərəcə böyük daya vermişdir” (“*The most formative years of my life, and in many ways the most fortunate for a future writer*”). Spark zirək bir şagird olmuş, yuxarı siniflərdə aldığı qiymətlər onu təqaüdlə təmin etmişdir. O, qürurla yazırdı: “On iki yaşından sonra valideynlərimin mənim təhsilimə pul xərcləməsinə ehtiyac qalmamışdı”.(53)

Romanda tez-tez işlədilən “Crème de la crème” (*qaymağın qaymağı*) ifadəsi kitabın nəşrindən sonra gündəlik həyatda hər kəsin dilinə düşmüşdür. Hər yerdə, hər zaman, hər kəs tərəfindən yaşana biləcək adi hadisələri sadə bir dillə, incə, zərif təhkiyə ilə oxucuya çatdıran əsərin yaxşı bir roman olduğu hər səhifəsində hiss edilir. Maraqlıdır ki, bu roman “ölməzdən öncə oxunması gərəkən 1001 kitab arasında yer alır” (51).

M.Sparkın “Subaylar” (1960) və “Kasıbyana qızlar” (1963) romanları ideya-mövzu və üslub baxımından bir-birinə çox yaxındırlar. Təkcə ona görə yox ki, birinci romanın qəhrəmanlarının əksəriyyəti subay kişilər, ikincininki isə ərsiz qadınlardır. Hər iki romanın strukturu “Təsəlliverənlər” romanın təkrarıdır: yenə yetərincə sərbəst şəkildə əlaqələnen epizodların ardıcılığı, bir sıra gülməli və ədəbaz personajlar, kəskin, acı müəllif mühakimələri... amma bütöv satirik mənərə alınmır.

Yazıcının 1965-ci ildə nəşr etdirdiyi “Mandelbaum qapıları” onun satiradan

müvəqqəti uzaqlaşdığını göstərirdi; hərçənd bu əsərdə də gülməli vəziyyətlər və ironik tərzdə verilmiş personajlar az deyil. Romanın süjeti katolikliyi qəbul etmiş Babara Voqanın Qüdsün o vaxtlar iki yerə - İordaniya və İsrail hissəsinə bölünmüş xristian müqəddəslərini ziyarət etməsi üzərində qurulub. Hərçənd Barbaranın müəllifin özünün baxışlarını ifadə edən bəzi fikirləri ilə razılaşımaq mümkün deyildir. O, ən başlıca məsələ haqqında səssiz qalmır – sadə israillilər və ərəblər bir-biri ilə düşmənçilik etmərlər və həqiqətən sülh içərisində yaşamaq istəyirlər. Davakar sionizm və millətçilik nəzəriyyəsinə və praktikasına geniş xalq kütlələrinə laqeydlik göstərilir.

“Kütlə üçün” (*“The Public Image”, 1968*) romanı fərdin şəxsiyyəti ilə sosial funksiyası arasındakı təzadı açıb göstərir. Nümunəvi ər-arvad olan Frederik və Annabel Kristoferi kütlə üçün reklam obrazı olmaqdan başqa heç nə birləşdirmir, onlar itaətkarlıqla ailə səadəti illüziyası oynayır və Annabel yalnız bir məqsədlə - arvadının uğurlarına son qoymaq üçün öz həyatına qəsd edən Frederikin ölümündən sonra da bu illüziyadan çətinliklə əl çəkmir. “Kütlə üçün”ü satirik əsər adlandırmaq olmaz, ancaq bu romanda da ironiya üstünlük aşkar üstünlük təşkil edir. Xasiyyətə Frederik ümumən intellektual idi, müəyyən bir məşğuliyyəti olmayan intellektual. Ola bilsin, o, həyatının ən xoşbəxt saatlarını “ölüm rəqsi” mövzusunda müxtəlif əsərləri oxuyarkən və ya Strinberqin əsərlərinin qırağında qeydlər apararkən yaşamışdı....

Frederik kənardan təlaşla Annabelanın məşhurluğa doğru necə addımladığını müşahidə etdikcə onun qazandığı uğurlara görə daha əsəbiləşir. Onun ideyaları ilə Annabelanın ideyaları fərqlidir. Ancaq qadın əri ilə hələ razılaşıır. Bunu o, aktyorluq məktəbində öyrənib və təcrübəsi artıqca da avamlıqdan yaxa qurtarıb.

*"In practice her own instinctive method of acting consisted in playing herself in a series of poses for the camera, just as if she were getting her photograph taken for private purposes. She became skilled at this; she became extremely expert. Ten years later, with the good assistance of Luigi Leopardi, she was recognized as a very good actress on the strength of this skill".* (32) (Tərcüməsi: «Təcrübədə onun instinktiv hərəkət etmək metodu belə idi ki, özünü oynamaq üçün kamera

qarşısında sanki şəxsi məqsədlər üçün fotosəkil çəkdirirmiş kimi dayanmaq lazımdır. O məlahətli olurdu, o son dərəcə səriştəli olurdu. Məhz bu bacarığının sayəsində o, Luici Leopardinin yaxşı köməyi ilə çox yaxşı aktrisa kimi tanındı”).

İntellektual və yaradıcı şəxs hesab edilməyə iddialı, özünün olmayan istedadının guya başa düşülmədiyini güman edən fərsiz adam – incəsənətin kütləviləşməsi dövrünün tipidir, onun dəyişik formalarına ədəbi və teatral mühitdə rast gəlmək mümkündür. Spark arvadının uğurlarına dəhşətli dərəcədə öaxıllıq edən Frederikin çiliz mənəviyyatını soyuqqanlıqla və dəqiq açıb göstərir.

“Kütlə üçün” romanında əsas meyar insan münasibətlərinin dərinliyi və möhkəmliyi deyil, zahiri firavanlıq, görüntü qayğısına qalmaq olan meşşan əxlaqını yazıçı qəzəb və nifrəti lə qamçılıyır.

Yazıçı 1970-ci illərin əvvəllərində əcaib və sərt fantaziya ilə dolu üç əsər yazır: “Sürücünün yeri” (*The Driver's Seat*, 1970), “Narahat etməməli” (*Not to Disturb*, 1970) və “İst-Rever sahilində istixana” (*The Hothouse by the East River*, 1973). Bu əsərlərdəki təxəyyül və fantaziya cəmiyyətdəki mənəviyyatsızlığın ifşasına xidmət edir. “Sürücünün yeri” romanının qəhrəmanı Lizin məzuniyyətə yollanmaqda bir məqsədi var – ölmək, çünki onun məmur həyatı kədərli və dözülməzdir. “Narahat etməməli” romanında isveçrəli baronun qəsindəki hiyləgər, savadlı və diribaş xidmətçilər sanki əvvəlcədən yazılmış ssenari üzrə ev sahiblərini intihara sövq edirlər ki, sonradan onların şəkillərini və xatirələrini mətbuata satsınlar - əsərdə müasir zadəganlığın həyat təzi və hər cür qanlı hadisələrə mətbuatın hərisliyi açı gülüşə hədəf olur. (17)

Bu üç romandan ən əhəmiyyətli “İst-Rever sahilində istixana”dır. Ər-arvad Elza və Polun Britaniya kəşfiyyatının faşist Almaniyası üçün təbliğatla məşğul olan bölməsi ilə əməkdaşlıq etdikləri İkinci Dünya müharibəsi illəri haqqında xatirələrinin də geniş yer tutduğu əsərdəki hadisələr yetmişinci illər Nyu-Yorkunda cərəyan edir. Xatirələr antifaşist mübarizə təcrübəsindən deyil, müharibə illərində bir müddət ingilislərə işləmiş Helmut Kiyel adlı almaniyalı hərbi əsirlə Elza və Polun qarşılıqlı münasibətlərinin aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Nyu-Yorkun ayaqqabı mağazalarından birindəki satıcı həmin şəxsə çox oxşayır ki, bu



da ər-arvadda xatirələrini oyadır. Elzanın Kiyelin məşuqəsi olub-olmadığı Pol günü bu gün də narahat edir. Ancaq bu, necə deyərlər, məişət məsələsidir. Romanda absurd məntiqə əsaslanan fantastik hadisələr baş verir. İş burasındadır ki, Elzanın... gölgəsi olmur ki, bu da digər personajlara qəribə görünür. Lakin heç kim bunu açıq söyləmək istəmir. Elzanın psixoanalitiki öz pasiyentini daha yaxşı müayinə etmək üçün onun evində xidmətçi işləməyə başlayır. Məişət səviyyəsində hadisələr bitib-tükənməyən ər-arvad mübahisəsindən irəli getmir, şərti-fantastik planda isə sürətlə açılıma doğru irəliləyir.

Spark oxucunu gözlənilməz və fantastik finala hazırlayır: heç demə, əsərdəki qəhrəmanların hamısı... hələ 1944-cü ilin yazında faşistlərin bombardmanı zamanı həlak olub. Başqa sözlə, roman onların sağ qala biləcəyi halda başlarına nələrin gələcəyi barədədir. Ancaq bu gözlənilməz sonluq aşkar rəmzi mənə daşıyır – kabuslar əl-ələ verib müasir Nyu-Yorkda öz keçmişlərini axtarırlar. Sparkın personajları – kabus-adamlar həm həqiqi, həm də məcazi mənada “içiboş adamlar”dır və qeyri-cismanilikləri bir daha onların hipotetik varlığının mənəviyyətsizliyini və mənasızlığını bir daha təsdiqləyir.

“Ərazi hüququ” (1979) romanı da cəmiyyətdəki mənəvi böhranı göstərir. Zadəgan ailələrinin pula işləyən xəbərçilər kimi xəfiyyə agentlikləri ilə əməkdaşlıq edən üzvləri, ədəbsizcəsinə birbaşa şantajla məşğul olan xəfiyyələr, asanlıqla uğurlu soyğunçulara, sonra isə peşəkar terrorçulara çevrilən tələbələr, cəmiyyətdə baş verənlərə biganə qalan yüksək təbəqə nümayəndələri və digərləri - 90-cı illərin yetmişinci illərinin təzadlı gerçəkliyidir. Başqa sözlə, yazçını əsas mövzusu insanlar və onların yaşamaq üçün seçdikləri metodlardır. Spark əsərdə gözlənilmədən unudulmuş bir qətlin bir yerə yığıdığı dələduz personajlar qalareyası yaradır və onlar bu cinayətin açılması üçün müxtəlif şantaj və hiylə formalarına əl atırlar. Romandakı hadisələr qədim Venesiyada cərəyan edir. Varlı xeyriyyəçi və həvəskar rəssam Mark Karren bu şəhərin gözəl məkanlarını sevir. Lakin Venesiyanın yoxsullar yaşayan hissəsi də var: burada Bolqarıstandan gəlmiş gənc mühacir rəssam Lina Pançeva da yaşayır. Onun diplomat atası Viktor Pançev sonuncu bolqar çarı Borisin ölümündə şübhəli bilinir. Şayiələrə görə çar 1945-ci

ildə Venesiyada monarxiyaçılar tərəfindən öldürülüb. Lina Fransaya turist səfəri zamanı siyasi sığınacaq istəyir. İlk həftələrdə Linaya maraq göstərilir, qəzetlər onun haqqında yazır, onu qonaq çağırırlar. Lakin bir az sonra o burada heç kimə lazım olmadığını hiss edir. Rəsmlərini heç kim almır, verilən yardım isə normal yaşamaq üçün bəs eləmir. Və Lina baqqal dükanından xırda oğurluğa başlayır. Axırda da özünün səhv etdiyini anlayıb vətəninə qayıdır. Gənc bolqar qızın əhvalatı romandakı xətlərdən biridir, yazıçı Linaya açıq kinayə ilə yanaşsa da, onun halına da yanır – qızın başına gələnlər onun düşüncəsizliyinin nəticəsidir, anca o, özündə güc taparaq taleyini dəyişə bilər. Ancaq qəhrəmanların əksəriyyəti Sparkın kəskin sarkazmına hədəf olur. Onların hər birinin keçmişi şübhəlidir. Mark Karrenin sözləri ilə desək, “hər kəsin gizlətməyə nəyisə var”. Bu, hər şeydən əvvəl Karrenin özünə və köhnə dostu qrafinya Vayolet de Vinterə aiddir. Onların hər ikisi müharibə vaxtı almanlara xəbərçilik ediblər. Varlı Karren bunu yada salmamağa çalışır, qrafinya isə, əksinə, indi pullu agent işləyir. İki sevimli qoca, “Sofiya” mehmanxanasının sahibləri Linanın atasının - öz məşuqələrinin qətlinə fəal iştirak ediblər. İngiltərəli kasıb sənətsüнас-tələbə Robert Liver əvvəlcə sadəcə quldur olur, sonra isə peşəkar terrorçuya çevrilir. Onun İngiltərədə məktəb direktoru olan və mötəbərlik mücəssəməsi sayılan atası öz sevgilisi ilə Venesiyaya gəlir. Arvadı isə ərinin yerini öyrənmək üçün özəl xəfiyyə tutur. Xanım Liver eynən Corcina Hoqq kimi hər şeydə və hamıda yalnız pisi görür: “İnsanın mahiyyətində pislik var”. Ancaq yazıçı özü belə fikirləşmir, daha doğrusu, onun mövqeyi gizli bir istehza ilə xanım Liverin sözlərinə düzəliş verən axtarış bürosu əməkdaşının mövqeyinə yaxındır: “Şəxsən mən hesab edirəm ki, insanın mahiyyətidir də, orada hər şey var”. İnsan özlüyündə nə yaxşıdır, nə də pis. Eyibləri isə anadangəlmə deyildir. Bunlar mənəvi yönlerini itirmiş ictimai mühitdə qazanılır. Yalan ab-havasında böyümüş Robert Liver tamamilə simasızlaşıb. Onun kimiləri üçün quldurluq, oğurluq, soyğunçuluq, canilik – ən asan özünü təsdiq vasitəsidir.

“Ərazi hüququ” romanında Sparkın daha bir istedadı – gözlənilməz gedişləri bol olan güclü süjet qurmaq bacarığı özünü baris şəkildə göstərir. Yazıçı üçün

daimi hərəkət vacibdir – onun əsasını personajların həyat tarixçəsi təşkil edir ki, oxucu da bunları hə zaman böyük maraqla və həyəcanla izləyir.





## NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

XX əsrin ikinci yarısı - XXI əsrin əvvəlləri ingilis ədəbiyyatının görkəmli görkəmli nümayəndələrindən birir olan yazıçı xanım Muriel Sparkın dünya miqyasında böyük maraq doğuran yaradıcılığının ayrılıqda müxtəlif aspektləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ciddi elmi-nəzəri tədqiqata cəlb edilməmişdir. Hətta xarici ölkələr ədəbiyyatı fənni üzrə ali məktəb dərslərlərində belə onun adına rast gəlmək mümkün deyildir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi adı almaq üçün son illərdə rus dilində yazılmış iki dissertasiyada M.Sparkın yaradıcılığının bəzi xüsusiyyətlərinə ümumi ədəbi kontekstdə - ingilis ekzistensialist romanında qəhrəman axtarışı, rus və ingilis qadın yazıçılarının yaradıcılığında qadın dünyagörüşünün bədii ifadəsi prizmasından baxılmışdır.

Əsərləri müxtəlif xarici dillərə tərcümə olunmuş yazıçının Azərbaycan dilində yalnız bir hekayəsi ilə rastlaşmaq mümkündür. Halbuki postsovet məkanında ötən əsrin səksəninci illərindən rusdilli oxucular M.Spark yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanmışlar. Görkəmli ingilis yazıçısı xanım Muriel Sparkın Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında zəif tədqiq edilməsinin ən mühüm səbəblərindən biri onun əsərlərinin dilimizə tərcümə edilməməsidir.

Apardığımız araşdırma zamanı yalnız rusdilli tədqiqatçıların bu məsələdə fəallıq göstərdiyini müşahidə etdik ki, bu da istər Azərbaycanda kitabxanalarda, istərsə də global internet şəbəkəsində yazıçının rus dilinə tərcümə edilmiş çoxsaylı romanlarının, həmin əsərlər haqqında elmi-nəzəri və filoloji fikirləri əks etdirən mənbələrin geniş şəkildə mövcudluğu ilə bağlıdır. Ölkəmizdə dünya ədəbiyyatına marağın artdığı bir vaxtda Muriel Sparkın yaradıcılığına diqqətin artırılması üçün yeni nəsil tərcüməçilərin onun əsərlərinə müraciət etməsi vacib amil ola bilər. Cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, insan xislətindəki yaramazlıqların ifşa edilməsi, dünyanı dərinlən dərk edən şəxsiyyətin formalaşması Muriel Sparkın bədii qayəsinin başlıca xətti kimi oxucunun həm dünyagörüşünü genişləndirir, həm də onu tərbiyə edir.

Tədqiqatımız göstərir ki, həqiqətən də, M.Spark qeyri-adi və gülməli personajlarda tipik cizgiləri tapmağı bacaran, qəddar dünyada insanın tənhalaşması və yadlaşması fenomenini tədqiq edən parlaq bir satirik, hər zaman gözlənilməz səmtə yönələ biləcək gərgin və təzadlı intriqalar ustasıdır. Yazıçının dini etiqadı onun roman yaradıcılığında mühüm rol oynamış, əsərlərinin görünməz nüvəsini təşkil etmişdir. Məhz bu amil Sparkın nəsrinə dərinlik və psixoloji mürəkkəblik verir.

M.Sparkın romanlarının unikalığı ondadır ki, onlarda əsas konflikt inanclı və inancsız, mənəviyyatlı və mənəviyyatsız adamların əxlaqi ziddiyyətləri üzərində qurulur. Bu ziddiyyətlərin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri mükəmməl ədəbi-bədii üsullarla təsvir olunur.

Romanlarda dedektiv elementlərdən istifadə yazıçıya fəvqəladə və dəyişən vəziyyətlərdə qəhrəmanların xarakterlərinin açıb göstərmək, həmçinin oxucunu cəlb edən maraqlı ixtilafın qurulması üçün lazımdır.

M.Sparkın satirik romanlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır: ingilis satirasının çoxəsrlik ənənələrinə əsaslanırsa da, bu romanlar dini-ictimai mahiyyət daşıyır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Sparkın satirik romanlarında onun katolik dünyagörüşündən qaynaqlanan prinsiplər üstünlük təşkil edir. Yəni özünün dini istiqamətinə uyğun olaraq, günahların, eyiblərin, dini ehkamlara əməl etməyənlərin ifşasına yönəlmişdir. Bu mənada satira katolik müəllifin əlində ruhi-mənəvi tənəzzülə qarşı bir silaha çevrilir.

M.Spark şəxsiyyət probleminə münasibətdə özünün mənsub olduğu katolik inancını bürüzə verməklə yanaşı, gerçəkliyin kəskin satirik təsvirinə də nail olmuşdur. Bu romanlar bədii dəyərinə yazıçının əvvəlki romanlarına çatmasalar da, satirik təhkiyənin kəskinliyinə, üslub zərifliyinə, maraqlı süjet xəttinə və şəxsiyyət probleminin qouyuluşuna görə diqqəti cəlb edirlər.

İnsanın mənəvi yoxsulluğu problemi Spark yaradıcılığının əsas hədəflərindəndir. Yazıçı mənəvi dayaqları olmayan cəmiyyəti kəskin satira atəşinə tutur. Özlərinin cəzalandırılmayacaqlarına əmin olan personajlar şöhrətpərəstlik, mənəbpərəstlik, tamahkarlıq, pula hərislik, zəiflər üzərində amiranəlik, güclülər

qarşısında yaltaqlıq, insan taleyini məhv etmək kimi xüsusiyyətləri ilə heç bir mənəvi dəyəərə malik deyillər. Bunlar mənən özünü bitirmiş insanlardır.

M.Sparkın yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin tədqiqi onun cəmiyyət və insan problemlərini, bu problemlərdən qaynaqlanan bəlaları özünəməxsus bədii-estetik metodlarla, bənzərsiz yazıçı sənətkarlığı ilə açıb göstərərək bəşəriyyətin ədəbiyyat xəzinəsinə mühüm töhfələr verdini dərk etməyə imkan verir.

Postmodernist sənətkarların dünyagörüşlərinə xas olan ziddiyyətlər, onların dünyanın xaotikliyi bədii əsərin şüurlü şəkildə təşkil olunmuş xaosu vasitəsilə dəf etmək, bütün nüfuz sahiblərinə skeptik və istehzal münasibət bəsləmək, ədəbiyyatın bədii-təsviri şərtliliklərini vurğulamaq cəhdləri postmodernist tənqid tərəfindən mütləqləşdirilir.(5, 254)

Tədqiqat zamanı yazıçının postmodernist ədəbi cərəyana mənsubluğu və şəxsiyyət probleminə yanaşmada məhz postmodernizm prinsiplərinə söykəndiyi barədə də elmi-nəzəri fikirlərə rast gəldik. Bununla belə, M.Sparkın postmodernizminin tədqiqi ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ciddi elmi araşdırmaya ehtiyac vardır. Xarici ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçısı prof. Qorxmaz Quliyevin belə bir fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, postmodernist sənətkar dünyaya total istehza münasibət üsulundan istifadə edərək oxucunu iqtibas etdiyi yaxud sitat gətirdiyi mənbələr haqqında məlumatlandırmağa, hər halda, dediklərinin ona məxsus olmadığını bildirməyə, həm də eyni zamanda, həm sitat gətirdiyi yaxud iqtibas etdiyi müəllifi, həm potensial oxucularının hamısını, həm də xüsusilə özünü barmağına dolayıb ələ salmalı olur. Oxucu da bütün sözü gedən mənbələrə və özünə analoji münasibət bəsləməyə məcbur olur. Bununla ciddilik müasir dünyanın strukturundan sıxışdırılıb çıxarılır və total istehza bərqərar olur. Postmodernist istehza heç zaman satiraya, yəni birdəfəlik və qəti inkara çevrilmir. Məhz buna görə də satiradan fərqli olaraq, postmodernizm dağıdıcı deyil, əksinə, yaradıcı potensiala malikdir.

Bu baxımdan M.Sparkın şəxsiyyətin mənəvi tənəzzülünü, pul və şəxai maraqlara söykənən cəmiyyətin bəzi yaşayış prinsiplərini ifşa edən acı istehza dolu satirasını satirasını, sözün həqiqi mənasında, yaradıcı satira kimi dəyərləndirmək



olar. Yazıçı öz satırsının gücü ilə insanları mənən saflaşmağa, özünə və ətraf aləmə sağlam münasibət göstərməyə çalışır.

...Bu il fevralın 1-də M.Sparkın anadan olmasının 100 illiyi onun yaradıcılığının pərəstişkarları tərəfindən qeyd olunmuş, hətta bu münasibətlə məxsusi internet resursu (<https://murielspark100.com/>), yazıçının adını daşıyan Fond yaradılmışdır.

Hesab edirik ki, M.Sparkın dünya şöhrəti qazanmış romanlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsinə baxılması bu görkəmli yazıçının ədəbi irsindəki icimai-faydalı ideyaların ölkəmizin indiki və gələcək nəsillərinə çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyəti ola bilər. Bu məsələyə peşəkar tərcüməçilərlə yanaşı, tərcüməçi ixtisası üzrə təhsil alan istedadlı tələbələr tərəfindən maraq göstərilməsi yaxşı olardı. Onu da qeyd edək ki, tədqiqat zamanı əmin olduq ki, Sparkın əsərlərinin dili və üslubu o qədər də mürəkkəb deyildir.

Tənqidçilərin fikrincə, lakoniklik, ciddilik, sərtlik və acı itehza onun üslubunun əsas xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın əsas hissəsində onun əsərləri haqqında elmi-nəzəri araşdırmalar aparmış ədəbiyyatşünas alimlərin fikirlərinə istinad edərkən yazıçı təhkiyəsinin xüsusiyyətlərindən də söz açmışıq. Bundan başqa, Sparkın türk dilinə tərcümə edilmiş “Xanım Brodinin baharı” əsəri haqqında türkiyəli kitabşünas Bahar Tunanın qeyd etdiyi kimi, “roman əyləncəli və məlumatlandırıcı” olduğu maraqla oxunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasının fonduna M.Sparkın türk dilinə tərcümə olunmuş “Təsəlliverənlər” (*türkçə* “*Ovutçular*”) romanı, M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası fondunda isə müxtəlif illərdə igilis dilində nəşr olunmuş “The prime of miss Jean Brodie. (London: Penguin Books, 1965. 127p.), “The girls of slender means” (London: Penguin Books, 1966. 141 p.), “The balled of Peckham Rye” (London: Penguin Books, 1999. 142 p.) “The finishing school” (London: Penguin Books, 2005. 155 p.), “The diver's seat” (London: Penguin Books, 2006.106 p.), A far cry from Kensington (London: Virago, 2010. 194 p.) “The comforters” (London: Virago, 2010. 188 p.) romanları vardır. (11-18).

## İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

### Azərbaycan dilində:

1. Abbaslı R. Avropa postmodernizmi – Böyük Britaniya. Muriel Spark. “Ədəbiyyat qəzeti”. 14 noyabr 2015-ci il.
2. Ağabəy G. “XX dünya ədəbiyyatı tarixi”. Bakı. “Elm və təhsil”, 2013. 192 s.
3. Anar. Nəsrin fəzası. “Azərbaycan” jurnalı, №7, 1984.
4. Əmirov M. İnsan və cəmiyyət. Bakı,ADPU-nun nəşriyyatı, 2010, 581 s. (31)
5. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları, Bakı, 2012, 344 s.
6. Quliyev Q., Rəhimova Ü. XX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünas alimləri. Bakı, 2014, 692 s.
7. Müasir sovet ədəbiyyatında konflikt və xarakter. Məqalələr toplusu. – ADU, 1987
8. Saprk M. “Görəydiniz orda nələr olur...”. (Tərcüməçi R.Abbaslı). “Ədəbiyyat qəzeti”. 14 noyabr 2015-ci il.

### Rus dilində:

9. Алиева В.С. Поиск героя в английском экзистенциальном романе XX века (на материале творчества К.Уилсона,М.Спарк, Г.Грина). Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по филологии. Азерб. Ун-т. Языков. Баку - 2014
- 10.Ализаде А. Галерея нравственно ущербных героев в романе Мюриэл Спарк "Пир". Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal/ 2014, № 2(90). s.202-204.
- 11.АлизадеА. Женское мировосприятие и его художественная реализация в прозе современных русских и английских писательниц. *Монография*. – Баку: Мутарджим, 2017. – 160 с.
- 12.КоноваловС.М. История сатирической традиции в английской литературе. Весник БДУ. Сер. 4. 2007. № 1. s.38.

13. Мамедханова, Н. Зарубежная проза II половины XX века. Литература Франции, Великобритании, Германии. Учебное пособие [Текст]. - Баку: БСУ: Китаб Алями, 2006. - 158 с.
14. Скороденко В. Мюриэл Спарк: Вымышленная вселенная. Иностранная литература № 2. 2018 г.
15. Ушакова Е. В. Жанрово-художественное своеобразие романа М. Спарк. Мировая литература в контексте культуры. 2009. № 4. С. 172-175.
16. Шлянникова М. В. Жанровая эволюция романов Мюриэл Спарк. Казань. 2005. 195 с.
17. Шлянникова. Позднее творчество Мюриэл Спарк. Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект. - Казань, 2004. - с. 336-341.

### **İngilis dilində:**

18. Apostolou F. Seduction and Death in Muriel Spark's Fiction / F. Apostolou. - Connecticut, Lnd: Greenwood Press, 2001. - 121 p.
19. Spark M. Aiding and Abetting / M. Spark. - London: Penguin Books, [Б.г]. - 212 p.
20. Spark M. Symposium / M. Spark. - London: Penguin Books, [Б.г]. - 192 p.
21. Spark, Muriel. A far cry from Kensington. London: Virago, 2010. 194, p.
22. Spark, Muriel. The balled of Peckham Rye. London: Penguin Books, 1999. 142 p.
23. Spark, Muriel. The comforters. London: Virago, 2010. 188 p.
24. Spark, Muriel. The diver's seat. London: Penguin Books, 2006. 106 p.
25. Spark, Muriel. The finishing school. London: Penguin Books, 2005. 155 p.
26. Spark, Muriel. The girls of slender means. London: Penguin Books, 1966. 141 p.
27. Spark, Muriel. The prime of miss Jean Brodie. London: Penguin Books, 1965. 127p.
28. Spark, Muriel. Avutucular : roman / M. Spark ; terc. A. İlkin. - İstanbul : Remzi Kitabevi, 1991. - 244 s.



## İnternet resursları:

29. <file:///C:/Users/User/Downloads/memento-mori.pdf>
30. <http://20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/articles-angliya/ushakova-zhanrovo-hudozhestvennoe-svoeobrazie.htm>
31. [http://anl.az/el/latin\\_qrafikasi/ps.php](http://anl.az/el/latin_qrafikasi/ps.php).
32. <http://danitorres.typepad.com/workinprogress/2018/03/public-image-by-muriel-spark.html>
33. <http://ebooks.azlibnet.az/book-o4Ji8UCa.html>
34. <http://knigi.konflib.ru/8filologiya/9557-17-women-literature-aktualnie-problemi-izucheniya-angloyazichnoy-zhenskoy-literaturi-mezhdunarodniy-sbornik-nauchnih.php>
35. [http://lib.ru/WO/upadok.txt\\_with-big-pictures.html](http://lib.ru/WO/upadok.txt_with-big-pictures.html)
36. <http://md-eksperiment.org/post/20180303-novellistika-myuriel-spark>
37. <http://md-eksperiment.org/post/20180303-novellistika-myuriel-spark>
38. <http://md-eksperiment.org/post/20180303-roman-m-spark-posobnichestvo-i-souchastie>
39. <http://ruhunakitap.blogspot.com/2012/12/hayatnn-baharnda-olanlara.html>
40. <http://russ.ru/Kniga-nedeli/Pravil-naya-smert>
41. <http://www.artkaspi.az/az/qadin-qelemleri/#.Wspgbi6uyUk>
42. <http://www.izdiham.com>
43. <http://www.izdiham.com/muriel-spark-bayan-jean-brodienin-bahari/>
44. [http://www.krugosvet.ru/enc/kultura\\_i\\_obrazovanie/literatura/SPARK\\_MYURIEL\\_SARA.html](http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/SPARK_MYURIEL_SARA.html)
45. <http://www.levlivshits.org/index.php/materials/annotations/59-2010-08-16-10-48-07.html?start=8>
46. <http://www.mustaqil.az/2017/11/15/milli-%C9%99d%C9%99biyyatimizda-insan-konsepsiyasi-v%C9%99-onun-inkisaf-istiqam%C9%99tl%C9%99ri/>
47. <https://books.google.az/books?id=syKW0g8RFUcC&pg=PA85&lpg=PA85&dq=muriel+spark+the+twins&source=bl&ots=6f6Ih2t2G6&sig=R4Q9ODiqAIVAd6vv>

Q6yg17WotKU&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjKsKWa\_qTaAhWC\_KQKHQNY  
DqUQ6AEIWTAH#v=onepage&q=muriel%20spark%20the%20twins&f=false

48.<https://psychologistinbaku.wordpress.com>

49.<https://rutlib4.com/book/2751>

50.<https://www.britannica.com/biography/Muriel-Spark>

51.<https://www.newcriterion.com/issues/1993/4/the-first-half-of-muriel-spark>

52.<https://www.sabah.com.tr/kitap/2012/11/16/hatirlamak-icin-yasamak>

53.<https://www.theguardian.com/books/2015/mar/23/100-best-novels-the-prime-of-miss-jean-brodie-muriel-spark>

54.<https://www.theguardian.com/books/2018/jan/29/ali-smith-on-muriel-spark-at-100>

